

'Silmän' merkitykset ja käyttö singulatiivina saamelaiskielissä

Maikki Tavi

Pro gradu -tutkielma

Kieliasiantuntijuuden tutkinto-ohjelma, suomalais-ugrilainen kielentutkimus

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Syyskuu 2022

Turun yliopiston laatu järjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu

Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Kieliasiantuntijuuden tutkinto-ohjelma, suomalais-ugrilainen kielentutkimus

Maikki Tavi

'Silmän' merkitykset ja käyttö singulatiivina saamelaiskielissä

Sivumäärät: 52, liitteiden sivumäärä 0

Tarkastelen tutkielmassani 'silmän' merkityksiä ja kieliopillistunutta käyttöä saamelaiskielissä. Kyseiset kielet kuuluvat uralilaiseen kielikuntaan, jossa hiljattain on laajemminkin havaittu 'silmällä' olevan myös kieliopillinen funktio. Saamelaiskielissä 'silmä' liittyy morfeemina useiden aine- ja kollektiivisanojen perään muodostaen tunnusmerkillisen mutta silti yksiköllisen muodon, singulatiivin. Nämä singulatiivit yksilöivät referenteistään yksittäisen tai yksittäiset partikkelit tai osaset, minkä vuoksi 'silmä'-singulatiivien voidaan sanoa olevan distributiiveja. Singulatiivit ovat maailman kielissä suhteellisen harvinaisia ja niiden tutkimus on vielä uutta. Uralilaisten kielten kieliopit eivät toistaiseksi mainitse singulatiiveja. Tutkimukseni tavoitteena on selvittää 'silmän' merkityksiä ja singulatiivista käyttöä saamelaiskielissä ja verrata tätä unkarin samankaltaisessa funktiossa käytettävään 'silmään'. Pohdin, onko 'silmä' tosiaan katsottavissa kieliopillistuneeksi.

Tutkimukseni aineiston keräsin eri-ikäisistä saamelaiskielten sanakirjoista. Aineistoni käsittää lähes kaikki saamen kielet, vaikkon tutkimuksessa tuokaan esimerkkejä kuin osasta näistä kielistä. Sanakirjojen ohella tutkin 'silmän' käyttöä myös pohjoissaamen korpuksien avulla. Unkarin 'silmää' esittelen lähinnä aiempien tutkimusten valossa, mutta hyödynsin tutkimuksessani myös sähköisiä sanakirjoja ja unkarin kansalliskorpusta. Saamen sanakirjoista etsin esimerkkejä, joissa 'silmä' esiintyy yhdessä aine- tai kollektiivisanan kanssa. Poimin myös esimerkkejä, joissa 'silmällä' viitattiin muutoin yksittäiseen objektiin. Muita 'silmän' merkityksiä valitsin mukaan hyvin suppeasti. Korpuksesta etsin 'silmä'-singulatiiveja kuten sanakirjoistakin, mutta tarkastelin myös sitä, millaisissa tekstilajeissa ja millaisten määritteiden kanssa 'silmät' esiintyvät.

Tutkimukseni osoittaa 'silmän' käyttöalan olevan saamelaiskielissä varsin laaja: se yksilöi niin erilaisia pisaroita, hiuksia ja karvoja kuin kaikenlaisia pieniä ja pyöreähköjä objekteja, kuten jyviä. 'Silmä'-singulatiivit voivat esiintyä niin yksikössä kuin monikossakin, eikä singulatiivin käytöllä ole esimerkiksi määrään liittyviä rajoituksia. 'Silmä'-singulatiivit myös esiintyvät kaikenlaisissa tekstilajeissa, eivätkä ne ole sidottuja esimerkiksi vain kaunokirjallisuuteen. Unkarin 'silmä' vaikuttaa hyvin samankaltaiselta kuin saamen, mutta se toimii pääasiassa syntaktisena klassifikaattorina. Sen viittausala ei ole yhtä laaja kuin saamessa, sillä unkarin 'silmä' voi yksilöidä vain pieniä ja pyöreähköjä objekteja.

Aineistoni perusteella vaikuttaa siltä, että saamen 'silmä' on kieliopillistunut singulatiiviksi. Sen funktio on yksilöidä yksittäinen objekti, mutta se ei ole rajoittunut vain ikonisesti silmää muistuttavien objektien yhteyteen. 'Silmällä' on myös muita, 'silmän' funktiota yksittäisenä partikkelina tukevia merkityksiä. 'Silmä'-singulatiivien käyttö vaikuttaa olevan laajaa ja vakiintunutta. Unkarin 'silmän' tarkastelu sen sijaan ei tukenut käsitystä 'silmän' kieliopillistuneisuudesta singulatiiviksi, 'silmä' kun viittaa ainoastaan pieniin ja ikonisesti silmää muistuttaviin tarkoitteisiin. Unkarissa on myös useita vastaavalla tavalla luokittelevia sanoja, joiden avulla voidaan yksilöidä tietty osa tai partikkeli. Vaikuttaakin siltä, että unkarin 'silmä' on kehittynyt yhdessä näiden vastaavanlaisten lekseemien kanssa yksilöivään funktioonsa, eikä unkarin ja saamen yksilöivillä 'silmillä' ole yhteistä uralilaista alkuperää.

Avainsanat: distributiivi, kieliopillistuminen, klassifikaattori, sanasemantiikka, saamelaiskielet, singulatiivi, unkarin kieli

Sisällysluettelo

1	Johdanto	4
1.1	Tutkimuskysymys ja tutkimuksen tavoitteet	4
1.2	Tutkimuksen aineisto ja rakenne	5
1.3	Aiemmat tutkimukset	6
2	Sanasemantiikka	7
3	Singulatiivi	10
3.1	Singulatiivin tutkimuksessa tarvittavia käsitteitä	10
3.1.1	Aine- ja kollektiivisanat	10
3.1.2	Distributiivi, klassifikaattori ja yksilöijä	11
3.1.3	Kieliopillistuminen	12
3.2	Mikä on singulatiivi?	13
3.3	'Silmä'-singulatiivit uralilaisissa kielissä	16
3.3.1	'Silmä' unkarin kielessä	19
3.3.2	'Silmä'-singulatiivi saamen kielissä	21
4	'Silmän' merkitysten tarkastelu	23
4.1	'Silmän' peruserkitykset saamelaiskielissä	24
4.2	'Silmän' metaforinen käyttö saamelaiskielissä	24
4.3	'Silmä' singulatiivisena morfeemina saamelaiskielissä	27
4.3.1	Saamen kielten sanakirjoissa	28
4.3.2	Pohjoissaamen korpuksissa	33
4.4	Kokoavaa ja vertailevaa tarkastelua	40
5	Lopuksi	45
	Lyhenteet	48
	Lähteet	49

1 Johdanto

1.1 Tutkimuskysymys ja tutkimuksen tavoitteet

Tutkimuksessani tarkastelen 'silmän' merkityksiä ja kieliopillistunutta käyttöä pääasiassa saamelaiskielissä. Kieliopillistuneen käytön taustoittamiseksi esittelen lyhyesti 'silmän' vastaavaa käyttöä muissakin pohjoisissa uralilaisissa kielissä, joissa ilmiön on havaittu esiintyvän. Pohjoisten kielten ohella 'silmää' käytetään kieliopillisessa funktiossa myös unkarissa, johon luon hieman tarkemman katsauksen tutkimuksen pääpainon pysyessä silti saamelaiskielissä. Tutkimuksen tarkoituksena on ensinnäkin selvittää 'silmän' kieliopillistuneisuutta singulatiiviksi eli tunnusmerkilliseksi, usein funktioltaan yksilöiväksi yksiköksi saamelaiskielissä. Ilmiön on vasta hiljattain havainnut ja singulatiiviksi ehdottanut Jussi Ylikoski (2021b), eikä tällaista näin ollen esitetä saamelaiskielten kieliopeissa.

Tutkimuskysymykseni saamelaiskielten osalta voidaan kiteyttää seuraavasti:

- (1) Minkä sanojen yhteydessä 'silmän' avulla voidaan muodostaa singulatiivi, ja millaisia näiden sanojen tarkoitteet ovat?

Korpusaineiston avulla selvitan myös, onko 'silmä'-singulatiivi vakiintunut kaikenlaisiin tekstilajeihin ja liittykö sen käyttöön esimerkiksi määrään liittyviä rajoitteita. Puhtaasti kieliopillisen käytön lisäksi erittelen myös muita 'silmän' merkityksiä saamelaiskielissä perehtyen erityisesti tapauksiin, jotka tukevat 'silmän' merkitystä yksilöivänä aineksena. Aineiston avulla pohdin myös, onko syytä esittää 'silmän' toimivan saamelaiskielissä kieliopillisena.

Unkarissa 'silmän' käyttö vastaa osittain saamelaiskielten 'silmän' kieliopillista käyttöä. Unkarin kielisukulaisuus ja alkuperäinen puhuma-alue Ural-vuorten itäpuolella lähellä useita uralilaisia 'silmää' yksilöivänä aineksena käytäviä kieliä jättää mahdollisuuden ilmiön yhteiseen uralilaiseen alkuperään. Tätä mahdollisuutta tutkiakseni selvitan lyhyesti unkarin 'silmän' käyttöä, sekä tarkastelen sen suhdetta muihin samankaltaisessa funktiossa toimiviin lekseemeihin. Lopuksi vertaan unkarin ja saamen 'silmä' niiden tarkoitteiden avulla, joita 'silmät' voivat yksilöidä.

Koska tutkimukseni kohde on kokonainen kieliopillisessa funktiossa toimiva sana affiksin sijaan, lähestyn 'silmän' tarkastelua sanasemantiikan tutkimuksen avulla. 'Silmän' erilaisten

merkitysten tutkiminen tuo osaltaan tietoa sen kieliopillistumisesta ja kieliopillistuneesta käytöstä.

1.2 Tutkimuksen aineisto ja rakenne

Tutkimukseni aineistona ovat saamen kielten eri ikäiset sanakirjat. Tutkimusta varten tarkastelen 'silmän' käyttöä hyvin monessa eri sanakirjassa, jotka kattavat lähestulkoon kaikki saamelaiskielet itäisistä läntisiin. Esimerkkejä annan kuitenkin vain muutamasta sanakirjasta, sillä nämä kattavimmat sanakirjat sisältävät myös suppeammassa sanakirjoissa esiintyvät 'silmään' yksilöivänä aineksena liittyvät ilmaukset. Useiden sanakirjojen tarkastelun avulla varmistan sen, että samankaltaisia ilmauksia esiintyy useissa saamen kielissä, ja myös sen, ettei mahdollisesti vain suppeammassa sanakirjoissa esiintyviä 'silmän' sisältäviä ilmauksia jäisi huomiotta. Tällaisia ei kuitenkaan löytynyt, vaan kaikki yksilöivään 'silmään' liittyvät ilmaukset on merkitty myös tässä tutkimuksessa esille tuomissani sanakirjoissa. Käyttämäni sanakirjat ovat hyvin eri-ikäisiä, mistä osin johtuu sanojen toisistaan poikkeava kirjoitustapa. Vanhemmissa sanakirjoissa on käytetty vaihtelevaa foneettista transkriptiota, 1900-luvun alun jälkeen ilmestyneissä suomalais-ugrilaista transkriptiota ja uudemmissa teoksissa kunkin kielen vakiintuneen ortografian mukaista asua. Kirjoitan ilmaukset kuten ne kussakin sanakirjassa on esitetty, enkä muuta kirjoitusasua mahdollisen nykyisen ortografian mukaiseksi. Kaikkien kirjoissa esiintyvien foneettisten merkkien tekeminen täsmälleen samanlaisiksi ei ole mahdollista, mutta pyrin seuraamaan transkriptiota mahdollisimman tarkasti. Fyysisten sanakirjojen ohella tutkin myös Norjan arktisen yliopiston UiT:n tutkimusryhmän Giellateknon online-sanakirjan tuloksia hakusanalle 'silmä'.

Sanakirjojen ohella tarkastelen 'silmän' käyttöä yksilöivänä aineksena myös pohjoissaamen korpuksissa. Rajaan tutkimukseni vain pohjoissaameen, sillä korpusaineistoa on kattavimmin saatavilla kyseisestä kielestä. Tarkastelussa käytän kaikkia SIKOR (Saami International KORpus) -korpuksen pohjoissaamen korpuksia, joissa on yhteensä 38,94 miljoonaa sanetta.

Taustoitan tutkimustani esittelemällä ensin lyhyesti leksikaalisen semantiikan perusteita, minkä jälkeen tarkastelen singulatiivin tutkimuksessa oleellisia käsitteitä: aine- ja kollektiivisanoja, distributiivia, klassifikaattoria, yksilöijää ja kieliopillistumista. Tämän jälkeen pohdin sitä, mikä oikeastaan on singulatiivi. Maailman kielten singulatiivien myötä

siirryn tarkastelemaan uralilaisissa kielissä esiintyviä 'silmä'-singulatiiveja. Uralilaisista kielistä taustoitin ilmiötä tarkemmin unkarin ja saamen kielten osalta.

Teoreettisen osion jälkeen siirryn tarkastelemaan sanakirja-aineistoani. Jaan 'silmän' merkitykset sanan perusmerkityksiin, metaforiin ja käyttöön yksilöivänä aineksena eli singulatiivina. Pääpaino tutkimuksessani on 'silmän' singulatiivisella käytöllä, minkä vuoksi sanakirja-aineiston tarkastelun jälkeen korpusaineiston käsittelyssä keskityn ainoastaan 'silmän' singulatiiviseen käyttöön. Korpusaineistosta tutkin myös toista ainesanoja yksilöivää lekseemiä 'pisaraa' verratakseni kyseisen sanan ja 'silmän' käyttöä ja saadakseni lisää tietoa 'silmän' merkityksistä. Aineiston esittelyn ja analysoinnin jälkeen luon vielä kokoavan katsauksen aineistoon ja vertaan saamelaiskielten 'silmän' yksilöivää käyttöä unkarin 'silmän' käyttöön.

1.3 Aiemmat tutkimukset

Saamelaiskielten 'silmän' käytön singulatiivina on huomionnut Jussi Ylikoski (2021a, 2021b). Ylikoski on esittänyt esimerkkejä 'silmän' vastaavasta käytöstä myös muissa uralilaisissa kielissä. Ylikosken ohella myös Chris Lasse Däbritz (2021) on osoittanut uralilaisissa kielissä käytettävän 'silmaa' singulatiivina. Däbritzin tutkimus käsittelee uralilaisista kielistä 'silmän' yhteydessä lyhyesti unkaria ja samojedikieliä. Däbritz osoittaa uralilaisia kieliä vastaavan 'silmä'-singulatiivin esiintyvän myös ketissä, jota puhutaan Siperiassa lähellä uralilaisia kieliä. Inarinsaamen 'silmaa' on puolestaan tutkinut Anna Idström (2015), joka huomioi 'silmillä' viitattavan yksittäisiin kappaleisiin. Singulatiiveja ovat tutkineet Myriam Dali ja Eric Mathieu (2021). Myös Martin Haspelmath (2019) on tutkinut singulatiiveja ja tuonut esiin myös 'silmän' kieliopillisen käytön unkarissa. Unkarin 'silmaa' ja muita vastaavalla tavalla toimivia lekseemejä ovat tutkineet Aniko Csirmaz ja Éva Dékány (2014).

2 Sanasemantiikka

Semantiikan tutkimus voidaan jakaa kolmeen eri osa-alueeseen: lausesemantiikkaan, joka tutkii merkitysten muotoutumista sanoja yhdisteltäessä, sanasemantiikkaan, jonka fokuksessa ovat sanat ja niiden merkitys, sekä kokonaisten tekstien semantiikkaa tutkivaan tekstisemantiikkaan. Sanasemanttinen tutkimus voi keskittyä kielellisen ilmauksen merkityksen ja kielenulkoisen maailman tarkoitteen eli referentin suhteeseen tai kielen käsitteiden suhteisiin toisiinsa nähden. Sanasemantiikka voidaan edelleen jakaa synkroniseen ja diakroniseen tutkimukseen. Diakroninen sanasemanttinen tutkimus on kiinnostunut esimerkiksi siitä, kuinka ilmaukset ajan kuluessa muuttuvat. Synkroninen tutkimus puolestaan keskittyy tietyn ajanhetken tilanteeseen. (Kangasniemi 1997: 22–24.) Sana- ja lausesemantiikkaa ei kuitenkaan ole mahdollista pitää täysin toisistaan erillään, sillä sanojen merkityssisältö täsmentyy vasta kontekstissa (Häkkinen 1996: 167). Tämä tutkimus keskittyy sanasemanttiseen tutkimukseen, sillä tarkoituksena on selvittää lekseemin ’silmä’ erilaisia merkityksiä pääasiassa saamelaiskielissä. Tutkimus ei ole kuitenkaan puhtaasti sanasemanttinen, sillä saamessa ’silmällä’ vaikuttaa olevan myös kieliopillinen funktio. Tämän vuoksi taustoitin tutkimusta myös kieliopillistumisen peruseräiteiden tarkastelulla. Tarkastelen ’silmän’ käyttöä myös lauseyhteydessä saadakseni laajemman kuvan sanan esiintymisyhteyksistä ja merkityksestä. Tutkimukseni on osittain diakronista sanasemanttista tutkimusta, sillä tutkin sanan käyttöä hyvin eri-ikäisissä lähteissä. En kuitenkaan pyri tutkimaan sanan merkitysten muutosta, vaan rakennan kokonaiskuvaa eri-ikäisen aineiston perusteella.

Sanasemantiikassa lekseemille voidaan luokitella erilaisia merkityksiä. Denotatiivinen eli viittaava merkitys on kielen puhujille lekseemin intuitiivinen peruseräite, siis sen yleisin itsenäinen merkitys. Esimerkiksi ’silmän’ denotatiivinen merkitys on ihmisen tai eläimen näköelin, silmä. Denotatiivisen merkityksen ohella voi lekseemillä olla erilaisia assosiatiivisia merkityksiä eli liitännäismerkityksiä. Sanan merkitys koostuu sekä denotatiivisesta merkityksestä että assosiatiivisista merkityksistä. (Kangasniemi 1997: 12–15.) Assosiatiivisia merkityksiä voidaan edelleen jakaa alaryhmiin, joita Geoffrey Leechin (1981: 9–23) mukaan ovat konnotatiiviset merkitykset, tyylisävyt, affektiset merkitykset, heijastusmerkitykset ja kollokatiiviset merkitykset. Konnotatiiviset merkitykset ovat sivumerkityksiä, joita jokainen kielen puhuja voi sanaan liittää. Konnotatiiviset merkitykset siis vaihtelevat puhujien välillä. Myös eri kulttuurien välillä voi olla eroja siinä, mitä konnotatiivisia merkityksiä ne kunkin

sanan denotatiiviseen merkitykseen liittävät. Nämä sivumerkitykset voivat myös muuttua ajan kuluessa. Mahdolliset tyyliävyt sanan merkitykseen tulevat sanan käyttöyhteyksistä, kun taas affektiset kytkeytyvät kielenkäyttäjien asenteisiin. Heijastusmerkitykset puolestaan liittyvät useimmiten jollain lailla tabuina pidettyihin sanoihin. Kollokatiivisia merkityksiä puolestaan voivat saada sanat, joilla on jollain lailla vakiintunut tai rajoittunut käyttö. Kollokatiiviseen merkitykseen vaikuttaa siis sanan esiintymisympäristö. (Kangasniemi 1997: 12–15.) Se, että 'silmä' saamelaiskielissä esiintyy yleisesti melko pienten ja muodoltaan usein pyöreähköjen, yksittäisten kappaleiden yhteydessä, voinee laajentaa 'silmän' merkitystä pienen partikkelin yksilöijänä.

Leksikkoa voidaan tutkia myös erilaisten semanttisten relaatioiden avulla. Tällaisia ovat asymmetriset hyponyymi–hyperonyymi ja meronyymi–holonyymi -relaatiot sekä symmetriset synonyymi–antonyymi-relaatiot. Hyponyymi tarkoittaa jonkin käsitteen alakäsitettä, hyperonyymi puolestaan yläkäsitettä. Siispä esimerkiksi 'elin' on 'silmän' hyperonyymi ja 'silmä' 'elimen' hyponyymi, mutta ei toisin päin. Hyponyymien kaava voidaan esittää seuraavasti: 'X on eräänlainen Y'. Meronyymi puolestaan on jonkin kokonaisuuden osan nimitys ja holonyymi on tämä kokonaisuus. Esimerkiksi 'sormi' on 'käden' meronyymi, muttei 'käsi' 'sormen'. Tämän relaation kaava puolestaan on 'X on osa Y:tä'. Edellisistä poiketen ovat synonyymi–antonyymi-relaation osat toisiinsa nähden symmetrisiä. Synonyymi tarkoittaa toisen sanan kanssa samamerkityksistä sanaa. Sanojen synonyymisuus testataan kontekstissa: toisen sanoista korvaaminen toisella ei saa muuttaa lauseen totuusarvoa. (Pajunen 2001: 33–35.) Antonyymeilla tarkoitetaan kielitieteessä suhteellisten adjektiivien tai muiden asteikollisten ilmausten vastakohtia, esimerkiksi pieni ja suuri ovat toisiinsa nähden antonyymeja (Tieteen termipankki 9.5.2022: Kielitiede: antonyymi). Siispä esimerkiksi relaatiot kuten 'pienempi kuin' tai 'suurempi kuin' ovat antonyymisiä (Pajunen 2001: 34). Tässä tutkimuksessa vertaan 'silmää' 'pisaraan' selvittääkseni niiden suhdetta toisiinsa nestemäiseen aineeseen viittaavan sanan yhteydessä. Tutkin esimerkiksi sitä, mikä ero on 'sadesilmällä' ja 'sadepisaralla', vai ovatko ne synonyymisiä?

Leksikon voidaan huomata muodostavan erilaisia merkityskenttiä ja -verkostoja, joissa sanat liittyvät toisiinsa sisäisten merkityssuhteidensa perusteella (Kangasniemi 1997: 67). Merkityskenttä voi rakentua esimerkiksi vaatekappaleisiin viittaavista sanoista tai vaikkapa erilaisista juoksemiseen liittyvistä verbeistä. Merkityskentät eivät toki ole jyrkkärajaisia, vaan ne muodostavat verkostoja sanojen esiintyessä myös monissa muissa merkityskentissä. Mikäli sana esiintyy lähinnä vain omassa merkityskentässään, ovat sen valintarajoitukset niin jyrkät,

että niiden voidaan katsoa kuuluvan osaksi sanan merkitystä. (Kangasniemi 1997: 66–67). 'Silmä' kuulune ensisijaisesti kehonosien tai elinten merkityskenttään. Näiden lisäksi hahmottelen myös sanan muiden käyttöyhteyksien perusteella muita merkityskenttiä, joihin sana voi kuulua. Pohdin, mitä nämä kertovat 'silmän' merkityksestä.

Sanan semantiikkaa tarkasteltaessa on oleellista tutkia myös siitä mahdollisesti motivoituneita metaforia. Nämä voivat olla esimerkiksi vakiintuneita, alkujaan metaforisia sivumerkityksiä, joita voitaisiin kutsua myös idiomaattisiksi. Esimerkiksi tietokoneen hiiri on esimerkki tällaisesta kehityksestä. Metaforien motivoitumisen Charles Peirce (1982: 475–476) jakaa kolmeen luokkaan, joita ovat ikoninen, indeksaalinen ja symbolinen motivoituminen. Metaforien tarkastelun yhteydessä puhutaan yleisesti metaforan lähde- ja kohdedomeeneista ja mallintamisesta. Esimerkiksi tietokoneen hiiren tapauksessa toimii metaforan lähdedomeeninä hiiri, jonka avulla kohdedomeenia, siis tietokoneen hiirtä käsitteistetään. Mallintaminen kuvaa sitä, kuinka kohdedomeenia ja lähdedomeenia verrataan. Kyseisten hiirten tapauksessa mallintaminen perustuu ikonisuuteen.

3 Singulatiivi

Käsittelen tässä luvussa aluksi kieliopillisen kategorian singulatiivin tutkimuksessa tarvittavia käsitteitä. Singulatiiveja muodostetaan aine- ja kollektiivisanojen yhteydessä, joten luon näihin lyhyen katsauksen perehtyen hieman myös kyseisten sanojen semantiikan tutkimukseen. Saamelaiskielten 'silmän' kieliopillinen käyttö on distributiivista, minkä vuoksi katsaus distributiiviin käsitteenä on tarpeen, vaikkei se ehkä kaikkien singulatiivien yhteydessä oleellinen olisikaan. Distributiivin ohella esittelen tutkimuksessa oleellisia käsitteitä klassifikaattoria ja yksilöijää (*individualizer*). Kolmanneksi käsittelen kieliopillistumista, sillä 'silma' on kieliopillistunut leksikkoon kuuluvasta yksiköstä kieliopilliseksi. Kieliopillistumisen perustendenssien ja periaatteiden esitleminen on näin ollen tärkeää taustatietoa 'silmän' kieliopillisen käytön tutkimisessa. Tutkimuksessa tarpeellisista käsitteistä siirryn avaamaan itse singulatiivin käsitettä luvussa 3.2, jossa havainnollistan singulatiivia maailman kielten esimerkkien avulla. Yleisesti singulatiiveista siirryn alaluvussa 3.3 käsittelemään 'silmän' avulla muodostettuja singulatiiveja uralilaisissa kielissä. Uralilaisten kielten yleisen katsauksen jälkeen perehdyn erikseen vielä uralilaisiin kieliin kuuluvien unkarin ja saamen 'silmän' kieliopilliseen käyttöön. Alaluvussa 3.3.1 luon laajemman katsauksen unkarin 'silmän' singulatiiviseen käyttöön, koska unkari poikkeaa areaaliselta sijainniltaan täysin kaikista muista 'silmää' singulatiivisesti käyttävistä uralilaisista kielistä. Tämän vuoksi kyseisen ilmiön vertaaminen unkarin ja pohjoisten uralilaisten kielten, tässä tutkimuksessa erityisesti saamen kesken, on ilmiön mahdollisen yhteisen alkuperän kannalta kiinnostavaa, vaikka tämä tutkimus ei suoranaisesti alkuperän selvittämiseen pyrikään. Unkarin 'silmän' jälkeen taustoitan vielä saamelaiskielten yksilöivää 'silmää' teoreettiselta kannalta alaluvussa 3.3.2.

3.1 Singulatiivin tutkimuksessa tarvittavia käsitteitä

3.1.1 Aine- ja kollektiivisanat

Ainesanat viittaavat nimensä mukaisesti sellaisiin homogeenisiin substansseihin, joilla ei tyypillisesti ole monikkomuotoa. Suomen kielioppi luokittelee ainesanat jaollisiksi substantiiveiksi. Tällaisia ovat esimerkiksi 'vesi' ja 'veri'. Ainesanan referentti ei koostu laskettavista osista, eikä siinä ole keskenään erilaisia osia. Siispä esimerkiksi tippa vettä lasissa on vettä siinä missä lasillinenkin. Vesitipan lisääminen lasilliseen ei puolestaan muuta

lasillisen vettä miksikään. Ainesanoja yhteen laskettaessa tuloksena on vain ainesana, kun taas jaottomia substantiiveja laskettaessa on tuloksena kyseisten substantiivien joukko.

Ainesanoihin kuuluu muitakin sanoja kuin konkreettisesti nestemäisiin aineisiin viittaavia. Kenties tärkeimpänä kriteerinä voitaneen pitää substanssin homogeenisyyttä, sitä, että ainesanaa jaettaessa sen merkitys ei muutu. Veden ja veren lisäksi esimerkkinä ainesanasta voitaisiin nostaa siis vaikkapa 'hiekkä' ja 'liha'. (VISK § 555.)

Kollektiivisanaksi puolestaan kutsutaan sanaa, joka yksikkömuodossaan viittaa kuitenkin jonkinlaiseen ryhmään tai joukkoon. Kollektiivisanat esiintyvätkin harvoin monikossa. Kollektiivisanan tarkoite koostuu samanlaisista tai samankaltaisista objekteista. Suomessa kollektiivisanoja ovat esimerkiksi *nuoriso* tai *astiasto*. (VISK § 557.) Kollektiivisanojen, joiden yhteyteen singulatiivit useimmiten kehittyvät, on havaittu usein olevan esimerkiksi eläinten ryhmiin tai kasvilajeihin viittaavia substantiiveja (Dali & Mathieu 2021). On myös argumentoitu, että toisilla nomineilla, kuten sanalla 'päivä', viitataan useammin yhteen yksittäiseen tarkoitteeseen, siis yhteen päivään, kun taas toisilla, kuten sanalla 'herne', yleisemmin useampaan tarkoitteeseen. Tällaiset useammin moneen tarkoitteeseen viittaavat nominit koodataan yleisemmin singulatiiveiksi. (Haspelmath & Karjus 2017.)

3.1.2 Distributiivi, klassifikaattori ja yksilöijä

Tässä tutkimuksessa esittelemäni 'silmän' käyttö saamelaiskielissä ja useissa muissakin uralilaisissa kielissä aine- ja kollektiivisanojen yhteydessä on distributiivista. Distributiivi on Tieteen termipankin määritelmän mukaan "sana tai muoto, joka viittaa jokaiseen puheena olevan joukon jäseneseen tai sen sisältämiin pienempiin ryhmiin" (1.6.2022. hakusana: distributiivinen). Näin ollen esimerkiksi pohjoissaamen *sáttočalmmit* 'hiekkasilmät' viittaa tietyssä hiekan määrässä oleviin kaikkiin hiekanmurusiin erikseen. Suomen kielessä distributiiveja ovat esimerkiksi kvanttoripronominit *jokainen* ja *kumpikin*, jotka viittaavat jokaiseen kyseessä olevaan yksilöön tai yksikköön erikseen, toisin kuin ei-distributiivinen *kaikki*, jossa kaikki jäsenet käsitetään yksiköksi. 'Silmä' eroaa edellä esitellyistä esimerkeistä siinä, että se toimii vain yhdysmuodon osana antaen ilmaukselle distributiivisen merkityksen. Se ei siis itsessään ole distributiivinen.

Unkarissa 'silmä' toimii usein syntaktisena klassifikaattorina (*classifier*) toisin kuin saamessa. Klassifikaattorin funktio on luokitella sanat semanttisiin luokkiin referentin laadun mukaan. Esimerkiksi unkarin klassifikaattori *szál* 'lanka' luokittelee pitkiä ja ohuita objekteja, kuten kukkia. Myös klassifikaattori erottelee yhden partikkelin tai partikkelit homogeenisestä

kokonaisuudesta. Klassifikaattori ei ole singulatiivi, mutta koska sen funktio on hyvin lähellä singulatiivia ja unkarin 'silma' esiintyy pääasiassa klassifikaattorina, on käsite tämän tutkimuksen kannalta oleellinen.

Singulatiivien yhteydessä käytetään usein termiä *individualizer*, jonka tässä tutkimuksessa suomennan *yksilöijäksi*. Tällä tarkoitetaan juuri sitä, mitä 'silma'-singulatiivikin tekee: siis yksilöi partikkelin tai partikkelit kokonaisuudesta. Puhunkin kautta tutkimuksen *yksilöivästä 'silmästä'*.

3.1.3 Kieliopillistuminen

Kieliopillistumiseksi kutsutaan prosessia, jossa alun perin leksikkoon kuuluva sana muuttuu kieliopilliseksi ja samalla rekategorisoituu eli vaihtaa luokkaa avoimesta sulkeiseen. Prosessi on usein häilyvärajainen, sillä kieliopillistuneenakaan sana ei useinkaan välittömästi syrjäytä alkuperäistä leksikaalista merkitystä, ja onkin mahdollista, että sana toimii eri ympäristöissä erilaisina lauseenjäseninä, esimerkiksi nominina tai adpositiona. Kieliopillistuminen on häilyvärajaisuutensa ohella myös jatkuva prosessi, jossa abstrahoitunut kieliopillistunut lekseemi voi esimerkiksi edelleen abstrahoitua lisää. Prosessin katsotaan yleisimmin tapahtuvan vain yksisuuntaisesti: abstrahoitunut kieliopillinen yksikkö ei palaudu takaisin leksikkoon. Esimerkiksi suomen 'pää' on kehittynyt substantiivista postpositiovaloksi eikä toisinpäin. Usein, kuten 'päänkin' tapauksessa, on leksikaalinen alkuperä selvästi nähtävillä. (Ojutkangas 2001: 22–23.) Näin on toki myös esimerkiksi saamen singulatiivisen 'silman' tapauksessa, jossa kieliopillinen merkitys on syntynyt lekseemin pohjalta. Kieliopillisen käyttönsä ohella 'silma' esiintyy edelleen myös vapaana morfeemina. Leksikaalisen ja kieliopillisen merkityksen eläminen yhtä aikaa onkin tyypillistä kieliopillistumisprosessissa. On myös mahdollista, että kieliopillistuva lähdeyksikkö katoaa kokonaan tai sen yhteys kohdeyksikköön merkityksen- tai äänne- tai muotojen myötä sumentuu tai katoaa. Tähän mahdolliseen katoamiseen saakka elävät lekseemi ja kieliopillinen yksikkö kuitenkin rinnakkain. (Ojutkangas 2001: 23–24.)

Kieliopillistumisen tutkimuksessa on huomattu lähdeyksikköjen olevan usein taajaan käytettyjä, merkitykseltään yleisiä ja käsitteellisesti yksinkertaisia. Tällaiset yksiköt kuuluvat tavallisesti kielen ydinsanastoon, joka koostuu esimerkiksi ihmisen lähiympäristöä kuvaavista sanoista. Nämä ydinsanastoon kuuluvat, yleisimmin kieliopillistuvat sanat eivät ole kulttuurista riippuvaisia. Tämän vuoksi voidaankin kieliopillistumisesta havaita maailman kielissä joitain yleisiä tendenssejä, kuten se, että usein samankaltaisista leksikaalisista

elementeistä kehittyä tietyn kieliopillisen kategorian ilmaisevia yksiköitä. Usein kieliopillistuvat lekseemit ovat myös omien merkityskenttiensä hyperonyymeja. (Heine & al. 1991: 32–35.) Näin voidaan katsoa olevan ’silmänkin’ tapauksessa: ’silmä’ toimii saamelaiskielissä hyperonyymina esimerkiksi silmämunalle *čalbmegáhkka*, silmänurkalle *čalbmegeahč̥i*, silmäkulmalle *čalbmegulbmi*, silmän pupillille *ts̥q̆lm̆-gollw̆ž* ja silmäluomelle *čalbmeluopma*. Esimerkit ovat pohjoissaamenkielisiä koltansaamen ’pupillia’ lukuun ottamatta, mutta esiintyvät muissakin saamelaiskielissä.

Kieliopillistumisen yhteydessä kielellisen yksikön merkitys laajenee ja muuttuu yleisemmäksi. Samalla leksikaalisen yksikön merkitys voi supistua tai jopa kadota. (Ojutkangas 2001: 43.) Saamelaiskielten ’silmän’ merkitys yleistyy kieliopillistumisen yhteydessä, kieliopillistuneena kun ’silmä’ viittaa hyvin monenlaisiin partikkeleihin ja hiukkasiin. Perussanastoon kuuluvan ’silmän’ tapauksessa ei kuitenkaan ole odotettavaa, että se menettäisi leksikaalisen merkityksensä.

Leksikaaliseen luokkaan kuuluvan yksikön kieliopillistumista edeltää analogia ja sen alaan kuuluva metafora. Metaforan avulla ymmärretään uusia ja mahdollisesti abstrakteja asioita helpommin tuttujen ja konkreettisten käsitteiden avulla. Kieliopillistuminen edellyttää metaforista siirtymää käsitealueelta toiselle. Tämä siirtymä voi tapahtua esimerkiksi konkreettisten kappaleiden alueelta kappaleiden välisten suhteiden alueelle (Ojutkangas 2001: 59 < Esa Itkonen 1988), kuten saamelaiskielten ’silmän’ tapauksessa, jossa konkreettistarkoitteinen ’silmä’ on siirtynyt kuvaamaan yksittäisen partikkelin suhdetta objektin kokonaisuuteen. Kieliopillistumisen tarkastelussa tärkeää on kieliopillistuvan yksikön rakenne ja käyttö. Kielenkäyttäjät kun muokkaavat kieltä ja pyrkivät valitsemaan parhaan mahdollisen tavan ilmaista tietty merkitys. (Anttila 1989: 128, 181.) Sanan idiomaattinen käyttö ei vielä tee siitä kieliopillistunutta, mutta tämä voi olla vaihe siihen. Kieliopillistumisen määrittelyssä on erotettava niin sanan kuvallinen, idiomaattinen kuin produktiivinenkin käyttö. Produktiivisuuden korkea aste on merkki kieliopillistumisesta, joskin produktiivisuuden mittaaminen on toki hankalaa. (Ojutkangas 2001: 81.)

3.2 Mikä on singulatiivi?

Käsite *singulatiivi* on kielitieteessä melko uusi kategoria, eikä sitä näin ollen ole maailman kielissä vielä kovinkaan laajalti tutkittu (Ylikoski 2021a). Singulatiivi on kieliopillinen

kategoria, jonka tarkoitus on erottaa yksittäinen, muutoin homogeeniseen, epätarkkarajaiseen tai rajattomaan joukkoon kuuluva palanen tai partikkeli (Ylikoski 2022). Tällaisia palasia tai partikkeleita voi olla aine- tai kollektiivisanojen referenteissä, ja singulatiiveja muodostetaan morfosyntaktisesti juuri näiden sanojen yhteydessä. Singulatiivien käyttöä on havaittu kielissä eri puolilla maailmaa, mutta varsinkin Euroopassa puhuttavissa kielissä ne ovat harvinaisia. Frans Plank (2003) tutki näytteitä 205 kielestä, ja vain 11:ssä niistä oli singulatiivi, joten järin yleisestä kategoriasta ei maailman kielten joukossakaan ole kyse.

Maailman kielissä monikko on yksikköä useammin morfologisesti tunnusmerkillinen, kuten esimerkiksi unkarin *lány* 'tyttö', *lány-ok* 'tytöt', tai englannin *cat* 'kissa', *cat-s* 'kissat'. Singulatiivien olemassaolo todistaa kuitenkin, ettei näin ole aina, vaan myös yksiköllinen muoto voi olla morfologisesti tunnusmerkillinen (Dali & Mathieu 2021: 275). Usein singulatiivin tunnus on suffiksi, mutta 'silmä'-singulatiivien kohdalla kyse on kokonaisen sanan kokoisesta morfeemista. Dali ja Mathieu (2021: 276) ovat tutkimuksessaan havainneet, että tyypillisesti singulatiivit kohdistuvat aine- ja kollektiivisanoihin, jotka viittaavat referentteihin kuten eläinten ryhmiin, kasvilajeihin tai artefakteihin. Dali ja Mathieu (2021) esittävät useita esimerkkejä kielistä, joissa singulatiivi muodostetaan feminiinisuffiksin tai deminutiivin suffiksin avulla. Mathieu (2012) toteaaakin kieliopillisen suvun vaihtamisen olevan kielissä yleinen tapa muodostaa singulatiiveja. Esimerkiksi Tunisian arabiassa 'leipä' on *xobz*, feminiinisuffiksin *-a* kanssa *xobz-a* merkitys on 'viipale leipää'. (Dali & Mathieu 2021: 276.) On tärkeää huomata, että singulatiiveja voidaan muodostaa vain aine- ja kollektiivisanoista. Tämän vuoksi esimerkiksi kildininsaamen *mānem-dšǰm* 'munuais-silmä', vain toiseen munuaiseen viittaava ilmaus ei ole singulatiivi, vaikka se erottaakin yhden munuaisen kahden joukosta. Myöskään suomen ilmaukset *voisilmä*, *suonsilmä* tai *myrskyn silmä* eivät ole singulatiiveja, vaikka *voi* onkin ainesana. Suomessa ei kuitenkaan voi katsoa 'silmällä' olevan funktiota singulatiivina, sillä se ei liity juurikaan muihin ainesanoihin eikä myöskään kollektiivisanoihin. *Voisilmä* onkin vain kuvallinen metafora.

Kielissä, joissa singulatiivin tunnus voi esiintyä niin yksiköllisessä kuin monikollisessakin muodossa, on singulatiivi samalla myös yksilöijä (*individualizer*). Mikäli singulatiivinen affiksi ei lainkaan esiinny monikossa, ei kyseessä ole aito singulatiivi. (Haspelmath 2019.) Singulatiivin monikkomuoto on oma muotonsa ja siis eri asia kuin sanan ei-singulatiivinen monikkomuoto. Esimerkiksi arabian kielessä aine- ja kollektiivisanat ovat aina suvultaan maskuliineja, mutta singulatiivit feminiinejä kuten aiempi esimerkki 'leivästä' osoittaa. Tämän seurauksena on myös singulatiivin monikkomuoto suvultaan feminiini, kun taas ei-

singulatiivinen kollektiivisanan monikko on maskuliini. Esimerkiksi yksikön singulatiivi sanasta 'taateli' on *tamr-a*, monikon singulatiivi puolestaan *tamr-a-at* 'taatelit', joka siis myös sisältää feminiinisuffiksin *-a*. Kielipillisen suvun vaihtelun vuoksi on selvää, että kyseessä tosiaan on monikollinen singulatiivi aine- tai kollektiivisanan monikkomuodon sijaan. (Dali & Mathieu 2021: 280–281.) Saamen kielissäkin singulatiivit esiintyvät monikossa niin nominatiivissa kuin muissakin sijamuodoissa. Pohjoissaamassa esimerkiksi sanan *sáttu* 'hiekkä' nominatiivin monikkomuoto on *sáddot*, kun taas singulatiivin monikko on *sáttočalmmit* 'hiekanjyvät' (kirj. hiekkasilmät). On siis selvää, että kyse on eri muodoista. Esimerkissä tulee myös esiin singulatiivin funktio yksilöijänä: se erottaa yhden partikkelin samanlaisten joukosta. Mielenkiintoista kyllä, Dali ja Mathieu (2021: 281) esittävät, että arabiassa monikollisella singulatiivilla voidaan viitata korkeintaan kymmeneen referenttiin, kuten vaikkapa taateliin, mutta tätä suurempiin lukumääriin viitattaessa käytetään tavallista monikkomuotoa singulatiivin monikon sijaan. Singulatiivin käytössä voi siis esiintyä erilaisia rajoituksia kielikohtaisesti.

Arabian kielen lisäksi esimerkiksi indoeurooppalaiseen kielikuntaan kuuluvassa kelttiläisessä bretonissa kollektiivinominit ovat maskuliineja, kun taas singulatiiveja näistä nomineista muodostetaan lisäämällä feminiinisuffiksi *-enn*. Bretonissa singulatiiveja muodostetaan esimerkiksi ainesanoista tai sanoista, jotka viittaavat ryhmässä eläviin eläimiin, pieniin hedelmiin tai vihanneksiin. (Dali & Mathieu 2021: 279.) Kielipillinen suku ei sinänsä ole relevantti uralilaisten kielten yhteydessä, sillä niissä ei käytetä kielipillistä sukua. Singulatiivin kategorian taustoittamisen vuoksi tuon kuitenkin esille tämän muodostustavan, sillä se on maailman kielissä yleinen. Kielipillisen suvun vaihtuminen mainituissa kielissä myös todistaa singulatiivin monikon ja ei-singulatiivisen monikon erillisyyden toisiinsa nähden. Vaikkei uralilaisissa kielissä esiinny kielipillistä sukua, löytyy saamesta kuitenkin esimerkki, jossa 'silmän' deminutiivimuodolla on singulatiivin funktio: *tšajmaj* 'silmänen' (Itkonen 1958: 645a) viittaa yksittäisen marjan, kuten esimerkiksi hillan, osaseen. Deminutiivin tunnus on toinen yleinen singulatiivin muodostamiseen käytettävä tunnus suvun ohella.

Aine- tai kollektiivisanan singulatiivimuoto on käsitettävissä joko tietyksi määräksi tai yksiköksi jostakin. Esimerkiksi singulatiivi sanasta 'rauta' voi merkitä palaa raudasta ja 'tulen' singulatiivi yhtä kipinää. Tärkeää on kuitenkin, että singulatiivin merkitys on jonkin kokonaisuuden tai kokonaisuudeksi hahmotettavan jakaminen yksiköihin. (Mathieu 2012.)

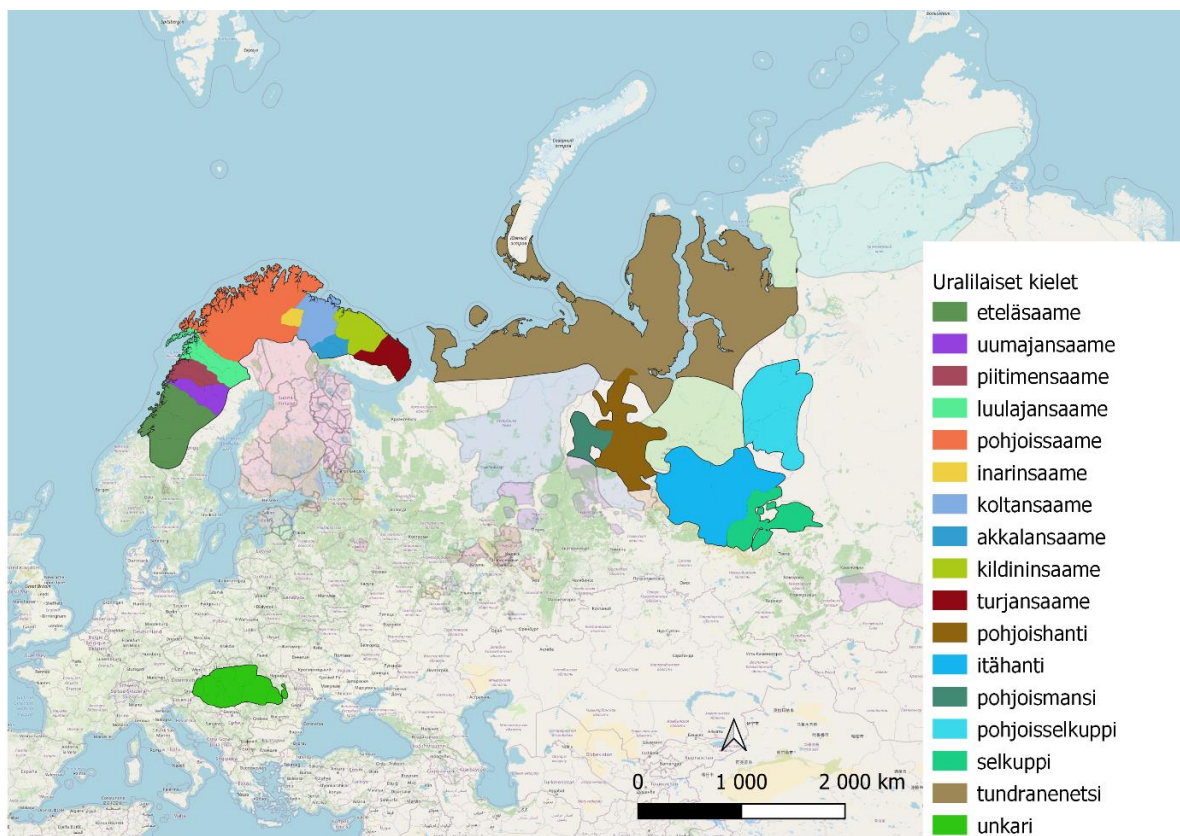
Usein singulatiiveja muodostetaan sanoista, jotka yksiköllisessä muodossaan viittaavat jonkinlaiseen ryhmään tai numeruksettomaan määrään, kuten 'vesi'.

'Silmän' on havaittu toimivan singulatiivin tai yksilöijän funktiossa myös muutamissa muissa kielissä uralilaisten kielten lisäksi. Siperiassa puhuttavassa jeniseiläiseen kielikuntaan kuuluvassa ketissä 'silmää' käytetään singulatiivina samalla tavoin kuin 'silmä'-singulatiivia käytävissä uralilaisissa kielissä (ks. Däbritz 2021). Sudanissa puhuttavassa niloottisiin kieliin kuuluvassa luwossa puolestaan 'silmän' avulla voidaan erottaa yksi yksittäinen, muiden kanssa samannäköinen kana toisten kanojen joukosta. Luwossa 'silmä' ei ole kuitenkaan singulatiivi, sillä se esiintyy pääsanansa edellä, ei morfeemina. Sen funktio on kuitenkin erottaa kollektiivisanan joukosta yksi yksilö. (Storch 2014: 278.) Ketin ja luwon ohella jotkin austronesialaiset kielet käyttävät 'silmää' esimerkiksi riisinjyvien tai kalojen laskemiseen. Näissä kielissä 'silmä' toimii klassifikaattorina. (Blust & Trussel 2010.)

3.3 'Silmä'-singulatiivit uralilaisissa kielissä

Kantauraliin rekonstruoidulle muodolle **silmä* 'silmä, silmäpari' on periytynyt samaa tarkoittava vastine kaikkiin tytärkieliin. Saamelaiskielissä esimerkiksi pohjoissaamen sanalla *čalbmi* on vastine kaikissa saamelaiskielissä. Ugrilaisissa kielissä puolestaan unkarissa 'silmä' on *szem*, pohjois-, itä- ja etelähantissa *sem* ja pohjoismansissa *sam*, volgalaisista kielistä ersässä *sel'me*, mokšassa *šelmě*, marissa *šiča*, permiläisistä udmurtissa ja komissa *šin*. Samojedikielissä tundranenetsin sanalla *sew* 'silmä' on vastineet kaikissa samojedikielissä. Itämerensuomen kaikissa kielissä sanan merkitys on silmä. (EVE 25.5.2022, hakusana: *silmä*.) Näin ollen 'silmän' etymologia onkin yksi varimmista uralilaisten kielten etymologioista.

'Silmän' käytöstä yksilöivänä aineksena on havaintoja kaikkien saamelaiskielten ohella myös obinugrilaisista itä- ja pohjoishantista sekä pohjoismansista, ugrilaisesta unkarista sekä samojedikieliin kuuluvista tundranenetsistä ja selkupista. Kartassa (1) näkyvät peittävällä värillä ne uralilaiset kielet, joissa kyseinen ilmiö on havaittu. Muut uralilaiset kielet on kartassa esitetty läpikuultavalla värillä. Kartasta (1) näkyy 'silmän' singulatiivisen käytön alueellinen levinneisyys uralilaisten kielten joukossa.

Kartta (1). Yksilöivän 'silmän' levinneisyys uralilaisissa kielissä.

(Rantanen & al. 2022, muokkaukset omiani.)

Kartassa (1) esitettyjen kielten ohella on mahdollista, että 'silmän' singulatiivista käyttöä esiintyy muillakin uralilaisilla kielillä, kuten esimerkiksi muissa samojedikielissä tai hantissa ja mansissa laajemmin. Volgalaisissa, permiläisissä ja itämerensuomalaisissa kielissä tällaista 'silmän' käyttöä ei ole havaittu. Karttaan olen merkinnyt peittävällä värillä ne kielet, joissa tietoni mukaan on havaittu 'silmää' yksilöivänä aineksena käytettävän ja joista tässä tutkielmassa annan esimerkkejä. Kartan selite nimeää vain nämä kyseiset kielet.

Kuten kartasta (1) näkyy, esiintyy 'silmä'-singulatiivi lähes ainoastaan pohjoisilla alueilla puhuttavilla uralilaisilla kielillä. Pohjoisten kielten lisäksi yllättäen myös unkarin kielessä käytetään 'silmää' singulatiivin kaltaisesti, joskin sen käyttö poikkeaa jonkin verran muista uralilaisista 'silmä'-singulatiiveista. Tämä yhtäkkinen areaalinen poikkeus 'silmä'-singulatiivien esiintymisessä on ilmiön mahdollista alkuperää ja yhteenkuuluvuutta tutkittaessa merkillepantavaa. Däbritzin (2021) mukaan uralilaisten kielten naapurikielen ketin uralilaisia kieliä vastaavan 'silmän' käytön voidaan puolestaan olettaa olevan lainaa, sillä kahden naapurikielikunnan vastaavanlainen, saman lekseemin avulla muodostettu

singulatiivi tuskin on kehittynyt erillään kahdessa eri kielikunnassa ottaen huomioon myös singulatiivin kategorian harvinaisuuden kielissä yleensä. (Däbritz 2021: 129–130.)

Komin kohdalta ei ’silmän’ avulla muodostettavia singulatiiveja ole havaittu. Komin *ćir* ’kipinä’; ’jyvä’ (Fokos-Fuchs 1959: 1103) esiintyy kuitenkin ’silmä’-singulatiivien kaltaisesti, esimerkiksi ilmauksissa *jićir* ’jääsilmä’ eli jääkide tai kuura, *limćir* ’lumisilmä’ eli lumihiutale ja *vaćir* ’vesisilmä’ eli vesipisara (Ylikoski 2021a).

’Silmän’ singulatiivisesta käytöstä ei ole mainintoja uralilaisten kielten kieliopeissa (Däbritz 2021: 124). Tämä ei kuitenkaan ole yllättävää, sillä singulatiivi on kielitieteessä melko uusi käsite ja esiintyykin lähinnä vain tutkimuksissa. Monet uralilaisten kielten kieliopit ovat vanhoja ja melko suppeita ja epätarkkoja. Poikkeuksen tekee kuitenkin selkuppi, jonka kieliopeissa ainoana uralilaisena kielenä on mainittu voitavan muodostaa funktioltaan yksilöiviä muotoja kieliopillistuneen lekseemin *saj* ’silmä’ avulla. (Ylikoski 2021b < Bekker et. al. 1995: 44–45.)

Vaikkei ’silmän’ singulatiivisesta käytöstä juurikaan ole mainintoja kieliopeissa, löytyy ilmiö kuitenkin joistain sanakirjoista jo 1700-luvun puolelta. Knud Leem (1768) mainitsee pohjoissaamen sanakirjassaan *zhjalbme* ’silmä’ -sanana kantavan silmän ja verkon silmän lisäksi merkitystä yksittäisenä partikkelina laajemmasta kokonaisuudesta. Esimerkkeinä esiintyvät ainesanat *veri* ja *hiekkka*: *varra-zhjalbme* ja *saddo-zhjalbme* ’verisilmä’ ja ’hiekkasilmä’. Saamen kielten sanakirjoissa esiintyviä ’silmä’-singulatiiveja esittelen tarkemmin aineiston käsittelyn yhteydessä luvussa 4.3.1 ja ’silmä’-singulatiivien käyttöä korpusaineistossa luvussa 4.3.2.

Pohjoissaamesta, pohjoismansista, pohjoishantista ja unkarista Ylikoski (2021b) luetteloii seuraavat aine- ja kollektiivisanat, joiden yhteydessä ’silmä’-singulatiivia voidaan käyttää: marjat tai hedelmät, rakeet, lumihiutaleet, hiekanjyvät, veripisarot ja mäti. Unkaria lukuun ottamatta esiintyvät kaikki kyseiset esimerkit mainituissa kielissä. Unkarissa ’silmää’ käytetään ainoastaan marjojen ja hedelmien, rakeiden, hiekan sekä lumen yhteydessä. Näiden mainittujen esimerkkien lisäksi voi näissä kielissä esiintyä muitakin aine- ja kollektiivisanoja, joiden yhteydessä ’silmän’ avulla voidaan yksilöidä yksittäinen partikkeli. (Ylikoski 2021b.)

Selkupissa Däbritzin (2021) mukaan esiintyy aine- ja abstraktisanojen singulatiivisuffiksi -*laka*, jota käytetään haluttaessa viitata yksittäiseen referenttiin. Tämän suffiksin ohella samanlainen funktio on hänen mukaansa myös sanalla *haj~saj* ’silmä’, jota voidaan käyttää

esimerkiksi tulen yhteydessä viittaamaan yksittäiseen tulen kipinään. Däbritzin mukaan ei olekaan lainkaan yllättävää, että näiden sanojen yhteydessä esiintyy singulatiivi, sillä nämä sanat eivät juuri esiinny muissa kuin yksiköllisissä muodoissa, joten yksittäiseen osaseen viitattaessa tarvitaan singulatiivinen aines. (Däbritz 2021: 103.) Selkupun kielen sanakirjassa puolestaan annetaan sanalle *saji* 'silmä' yhdysmuodon jälkiosana kipinän ohella myös seuraavia singulatiivisia merkityksiä: 'hiekanjyvä', 'rukiin jyvä' ja 'vesipisara' (Donner & al. 2004: 364). Edelleen samojedikieliin kuuluvassa tundranenetsissä käytetään ilmausta *sār'un šeβ* 'sadepisara', kirjaimellisesti 'sadesilmä' (Lehtisalo 1956: 405b).

Itähantissa Däbritzin (2021) mukaan 'silmän' kieliopillistuneisuutta singulatiivin funktioon tukee se, että 'silmä'-singulatiiviin liittyvä sana on nominatiivimuotoinen ja suoraan 'silmä'-morfeemin edellä. Itähantissa potentiaalisesti samankaltainen lekseemi *səγ* 'tukko' puolestaan seuraa attribuuttimuotoista nominia. Tätä 'silmän' ja 'tukon' käytön välistä eroa havainnollistaa seuraava Filchenkon (2012) esimerkki:

(1) pam-ə səγəl' jomentʃ'əγ **sem** əjqa wəl-l-əγən.

ruoho-attr tukko marja **silmä** yhdessä elää-prs-3du

'Ruohotukko ja marja elävät yhdessä.' (Filchenko et al. 2012: 56)

Esimerkin (1) olen kääntänyt suomeksi Filchenkon englanninkielisestä käännöksestä.

Lihavoin esimerkistä 'silmän' niin suomeksi kuin itähantiksikin. Kyseisessä lauseessa sana *səγ* 'tukko' esiintyy attribuuttimuotoisen pääsanansa jäljessä, kun taas *sem* 'silmä' seuraa nominatiivimuotoista pääsanaa. 'Silmä' vaikuttaa liittyvän suoraan nominatiivimuotoiseen pääsanaan muissakin uralilaisissa kielissä.

Kunkin uralilaisen 'silmää' singulatiivina käyttävän kielen osalta tarkempi, niin morfologinen kuin empiirinenkin tutkimus aiheesta vielä puuttuu. Vielä ei siis tiedetä, kuinka kieliopillistunut 'silmä' kussakin kielessä on. (Däbritz 2021: 124.) Tämän tutkimuksen tavoitteena on selvittää 'silmän' kieliopillistumisen astetta ja 'silmän' muita merkityksiä saamelaiskielissä, sekä sivuta yksilöivän 'silmän' käyttöä myös unkarissa.

3.3.1 'Silmä' unkarin kielessä

Singulatiivin ja klassifikaattorin samankaltaisuuden vuoksi käsittelen unkarin osalta 'silmän' käyttöä niin syntaktisena klassifikaattorina kuin morfeemisena aineksenakin. Esittelen myös lyhyesti joitain muita unkarin klassifikaattoreita selventääkseni 'silmän' funktiota ja

merkitystä sekä unkarin klassifikaattorijärjestelmää yleensä. Singulatiivin ja klassifikaattorin samankaltaisuus näkyy erityisen hyvin unkarissa. Unkarissa klassifikaattoria käytetään haluttaessa ilmaista tietty osa tai yksikkö objektista, johon viitataan numerukseltaan epäspesifillä nominilla tai ainesanalla. Unkarissa klassifikaattoreita ovat esimerkiksi *fej* 'pää', *szál* 'lanka', *csepp* 'pisara' sekä *szem* 'silmä'. Mielenkiintoista on, että klassifikaattorin käyttö on vapaavalintaista kirsikan ja luumun kokoisten objektien yhteydessä, mutta epäkieliopillista suuremmista, kuten melonin kokoisista objekteista puhuttaessa. (Haspelmath 2019.) Toisaalta, kuten Haspelmathkin (2019) toteaa, tuntuu tämä luontevalta, sillä pienemmät objektit, kuten rypäleet esiintyvät suuria useammin ryhmissä tai rypäissä. Unkarin nominatiivin yksikkö *szőlő* 'rypäle' viittaakin kokonaiseen terttuun yksittäisen rypäleen sijaan. Syntaktisena klassifikaattorina esiintymisen ohella voivat unkarin *szem* 'silmä', *csepp* 'pisara' ja *szál* 'lanka' toimia myös morfologisena aineksena; ne voidaan siis liittää nominiin. Tällöin tuloksena onkin jo singulatiivinen eli tunnusmerkillinen yksiköllinen muoto, esimerkiksi: *egy buzaszem* 'jyvä' (kirjaimellisesti 'jyväsilmä'). (Haspelmath 2019.)

Seuraava Haspelmathin (2019) esimerkki havainnollistaa 'silmän' käytön eroa klassifikaattorina suhteessa käyttöön singulatiivisena morfeemina:

(2) *egy szölőszem / egy szem szőlő*

'rypäle' / 'rypäle' (*szem* 'silmä')

Esimerkissä (2) ensimmäinen ilmaus on esimerkki 'silmän' morfeemisesta käytöstä, jälkimmäinen taas syntaktisesta. Tällä jaottelulla ei juurikaan ole merkitystä 'silmän' merkityksen suhteen: molemmissa käytöissä se yksilöi yhden partikkelin aivan kuten 'silmä'-singulatiivit tekevät. Kuten esimerkki (2) osoittaa, on molempien ilmausten merkitys yhtä lailla yksi rypäle. Ylikoski (2021b) luetteloi 'silmää' voitavan unkarissa käyttää singulatiivisesti myös jään, lumen sekä hiekan yhteydessä: *jégszem* 'rae', *hószem* 'lumihutale', *homokszem* 'hiekanjyvä'. Näille kyseisille esimerkeille löytyvät vastaavat ilmaukset myös pohjoissaamesta, pohjoismansista ja pohjoishantista.

Syntaktista klassifikaattoria unkarissa käytetään haluttaessa ilmaista yksittäistä määrää, kun taas morfeemisen käytön funktio on yksilöidä. Morfeemina unkarin klassifikaattorit voivat esiintyä vain silloin, kun viitataan hyvin pieneen objektiin. Esimerkiksi luumun kokoisten objektien kanssa se olisi epäkieliopillinen: **egy szilvaszem* 'luumu' (kirj. luumusilmä). Klassifikaattorina voidaan 'silmällä' kuitenkin viitata myös vaikkapa luumuun. (Haspelmath 2019.) Suurehkoihin objekteihin viittaava *fej* 'pää' ei esiinny lainkaan morfeemina. Unkarissa

szem 'silmä' voi toimia klassifikaattorina esimerkiksi seuraavien objektien kanssa: *cukor* 'karamelli', *gyógyszer* 'lääke', *kukorica* 'maissi', *rizs* 'riisi', *alma* 'omena', *homok* 'hiekkä' sekä *gyöngy* 'helmi'. Tällöin merkitys on yksi partikkeli, esimerkiksi yksi riisiin jyvä: *egy szem rizs*, tai yksi hiekan murunen: *egy szem homok*. (Csirmaz & Dékány 2014.)

Csirmaz ja Dékány (2014) ovat havainneet, että *szem* 'silmä' voi esiintyä vain pienten, pyöreiden ja yksittäisten objektien kanssa. *Féj* 'pää' puolestaan esiintyy vain näitä suurempien ja pyöreiden objektien yhteydessä. Molemmat voivat lisäksi esiintyä myös elliptisesti ilman pääsanansa. Näiden rajoitusten ja elliptisyyden vuoksi Däbritz pitää unkarin 'silmän' analysoimista singulatiiviksi ongelmallisena. *Fej* 'pää' ei edes voi esiintyä morfeemina vaan ainoastaan klassifikaattorina.

Unkarin klassifikaattorit noudattavat Csirmazin ja Dékányin (2014) mukaan yleistä kieliopillistumistendenssiä, sillä klassifikaattoreiksi kieliopillistuvat usein kehonosat tai objektit, joilla on kanoninen muoto. Aikhenvaldin (2003) mukaan usein 'pää' kieliopillistuu viittamaan isoihin ja pyöreisiin objekteihin, 'silmä' pieniin ja pyöreisiin. Unkarin *fej* ja *szem* noudattavat siis Csirmazin ja Dékányin mukaan klassifikaattoreiden yleistä kieliopillistumistendenssiä (Csirmaz & Dékány 2014).

3.3.2 'Silmä'-singulatiivi saamen kielissä

Kaikissa saamelaiskielissä on samaa tarkoittavat vastineet pohjoissaamen sanalle *čalbmi* 'silmä' (Lehtiranta 1989: 110). Ylikoski (2021a) esittää, että saamelaiskielissä 'silmää' käytetään tavallisen leksikaalisen merkityksensä ohella myös kieliopillisena, distributiivisuutta ilmaisevana singulatiivina. Mainintoja singulatiiveista ei tällä hetkellä kuitenkaan saamen kieliopeista löydy, vaikka sanakirjat ovat tällaisia yhdysmuotoja esittäneet jo kauan. (Ylikoski 2021a.) Saamen kielissä 'silmä' liittyy kyseisessä funktiossaan pääsanansa perään suoraan, esimerkiksi saaKi: *vērr- dšq̄lm* 'veripisara', (kirjaimellisesti 'verisilmä'), jolloin tuloksena on singulatiivinen, siis yksiköllinen mutta tunnusmerkillinen muoto. 'Silmä'-singulatiivin sisältämä sana voi olla myös monikossa, kuten esimerkiksi saaP: *vuoktačalmmi* 'hiussilmät', jossa *vuokta* 'hius' on yksikön nominatiivissa, *čalmmi* puolestaan monikon nominatiivissa. Saamen 'silmä' täyttää siis luvussa 3.2 mainitun kriteerin aidosta singulatiivista: se voi esiintyä myös monikossa. Luvussa 3.2 oli kyse suffikseista, sillä singulatiivin tunnukset ovat useimmiten suffikseja eivätkä 'silmän' kaltaisia sanan kokoisia aineksia, jolloin singulatiiviset suffiksit liitetään monikolliseen muotoon. 'Silmä' puolestaan esiintyy itse monikollisena pääsanansa lopussa muodostaen monikollisen muodon.

Aikion (2009) mukaan saamen kielissä 'silmän' käyttö singulatiivin funktiossa vaikuttaa olevan varsin samanlaista kautta saamen kielten. Esimerkkejä 'silmän' viittaamisesta perusmerkityksensä ohella metaforisesti yksittäiseen, usein hienojakoiseen partikkeliin jostakin, on tavattu uumajan- ja piitimensaamea lukuun ottamatta kaikista saamelaiskielistä. Uumajan- ja piitimensaamen kohdalla lienee kuitenkin kyse vain sanaston dokumentoinnin vähäisyydestä. Yhdysmuodon osana esiintymisen ohella voidaan ainakin koltansaamessa pelkällä 'silmän' deminutiivimuodolla viitata yksittäiseen partikkeliin tai muruseen.

Saamelaiskielissä esimerkiksi marjoista puhuttaessa voidaan yksiköllisellä muodolla viitata monikolliseen määrään. Tällöin 'silma' tarvitaan yksilöimään yksittäiset kappaleet: *Luomi lea issorasat ja luomečalmmiit dego burruoaivvit* 'hillaa oli kauheasti ja hillasilmät kuin häränpäät' (Vest 1992). Saamelaiskielten 'silmän' merkityksiä sekä singulatiivista käyttöä tarkastelen luvussa 4 niin sanakirja- kuin korpusaineistonkin avulla.

4 'Silmän' merkitysten tarkastelu

Tässä luvussa tarkastelen 'silmän' merkityksiä saamelaiskielissä sekä sanakirja- että korpusaineiston avulla. Tutkin myös ainesanojen yhteydessä käytettävän singulatiivisen 'silmän' lähimerkityksisen sanan *goaikkanas* 'pisara' käyttöä ja merkityksiä suhteessa 'silmään'. Pohdin, mitä 'pisaran' merkitykset kertovat 'silmästä', vahvistavatko ne 'silmän' distributiivisuutta? Tarkastelen lyhyesti myös saamen ja unkarin yksilöivän 'silmän' käytön välisiä eroja ja yhtäläisyyksiä.

Saamen kielten sanakirja-aineistooni kuuluu eri ikäisiä sanakirjoja useista saamen kielistä. Sanakirjojen välillä on suurta vaihtelua siinä, kuinka paljon merkityksiä ne 'silmälle' antavat. Valikoin käyttöni pääasiassa ne sanakirjat, joissa esimerkkejä on runsaasti. Korpusaineistoni taas käsittää korpuksia vain pohjoissaamesta, sillä muiden saamelaiskielten korpuksot ovat varsin suppeita. On myös syytä olettaa, kuten Aikiokin (2009) toteaa, että 'silmän' merkitykset saamelaiskielissä ovat yhteneväiset. Korpusesimerkkejä useista eri saamen kielistä ei näin ollen ole välttämätöntä tutkia 'silmän' merkitysten ja singulatiivisen käytön selvittämiseksi. Pääsääntöisesti huomioni aineiston analyysissä keskittyy 'silmän' singulatiiviin esiintymiin, mutta sanakirja-aineiston tarkastelun yhteydessä esittelen myös 'silmän' muita merkityksiä saamen kielissä. Jaottelen 'silmän' merkitykset kolmeen eri luokkaan: perusmerkityksiin, metaforiin sekä singulatiiviin. Perusmerkityksiin kuuluvat 'silmän' leksikaalistuneet merkitykset, metaforiin puolestaan laajalti erilaisia ilmauksia. Metaforat sisältävät myös 'silmästä' johdettuja muotoja. Singulatiivin kohdalla esittelen sanoja, joista 'silmän' avulla voidaan muodostaa singulatiiveja. Singulatiivista käyttöä tutkin sanakirjojen ohella korpusaineistosta.

Kaikki 'silmän' merkitykset alkuperäistä denotatiivista perusmerkitystä lukuun ottamatta ovat toki ainakin jollain lailla metaforisia. Erittelen kuitenkin näitä metaforia ryhmiin, sillä 'silmällä' on saamelaiskielissä merkitykseltään tai esiintymisympäristöltään selkeästi toisistaan erotettavia metaforia.

Yhteenvetona 'silmän' merkityksistä kokoan saamelaiskielten 'silmän' semanttisen kuvion luvussa 4.4. Samassa luvussa vertailen myös saamelaiskielten singulatiivista 'silmää' unkarin vastaavaan: esiintyvätkö ne samojen objektien yhteydessä? Mitä eroja 'silmän' käytössä on?

4.1 'Silmän' perusmerkitykset saamelaiskielissä

'Silmän' perusmerkitys saamelaiskielissä on toki silmä tai silmäpari, ihmisen tai eläimen näköelin tai -elimet. Monikossa 'silmällä' voidaan viitata myös kasvoihin. Tämän lisäksi voitaisiin esittää 'silmällä' olevan myös muita niin vakiintuneita, alkujaan toki metaforan kautta syntyneitä merkityksiä, että ne voitaisiin lukea perusmerkityksiksi. Tällaisia ovat verkon silmä, ketjun tai kettingin rengas sekä neulottaessa syntyvä silmukka. Uralilaisissa kielissä yleisestikin 'silmän' yksi merkitys on 'verkon silmä'. Edellä mainitut esimerkit luetellaan useissa aineistoni sanakirjoissa 'silmän' merkityksinä. Verkon silmän merkityksessä 'silma' voi saada eteensä silmän laatua määrittelevän sanan, esimerkiksi saaI: *jottee čalme* 'kulkeva silmä', joka tarkoittaa huonosti tehtyä verkkoa, jossa solmu pääsee siirtymään aiheuttaen sen, ettei verkon silmä ole enää symmetrisen muotoinen (Idström 2015: 171). 'Silmä' esiintyy kuitenkin niin verkon silmän kuin silmukankin merkityksessä myös yksin, mikä tukee sen määrittelyä perusmerkitykseksi. Seuraava esimerkki kuvaa kudottua silmukkaa: saaKo: *tšq̄l̄m̄e la'p̄p̄l̄ji* 'silma putosi' (kirjaimellisesti 'katosi', puikoilla kudottaessa) (T. I. Itkonen 1958: 643a).

Kantasaamen 'silmän' vastineilla nykyisissä saamelaiskielissä on kaikilla merkitys hienojakoisena partikkelina (Aikio 2009: 61–62). Tämän vuoksi voitaisiin merkityksen ajatella olleen jo kantasaamessa. Onkin vaikeaa vetää rajaa sanan denotatiivisen merkityksen ja muiden merkitysten välille. Yhden partikkelin merkityksessä 'silma' vaikuttaa kuitenkin esiintyvän vain yhdessä sen pääsanan kanssa, josta se partikkelin yksilöi. Vaikka merkitys yhtenä partikkelina olisi ollut jo kantasaamessa, ei sitä kuitenkaan aineistoni sanakirjoissa yleisesti mainita 'silmän' merkityksenä. Näin ollen pidän epätodennäköisenä, että äidinkielen saamen puhuja luokittelisi yksittäisen partikkelin 'silmän' perusmerkitykseksi.

4.2 'Silmän' metaforinen käyttö saamelaiskielissä

'Silmää' käytetään saamelaiskielissä metaforisesti myös muilla tavoin kuin mainittujen verkon silmän, silmukan tai ketjun renkaan merkityksessä. Yksilöivänä aineksena 'silma' esiintyy erilaisten kehonosanimien yhteydessä. 'Silmä' viittaa metaforisesti myös tietynlaisiin yksittäisiin aukkoihin ja muihin objekteihin. Aineistoni sisältää myös paljon 'silmän' perusmerkityksestä johdettuja metaforia, mutta näiden käsittelyyn en perehdy

syvemmin, sillä ne eivät tuo uutta tietoa 'silmästä' yksilöivänä aineksena. Aloitan tarkasteluni kehonosanimiä yksilöivän 'silmän' esittelyllä taulukossa 1:

Taulukko 1. 'Silmä' yksilöivänä aineksena kehonosanimien yhteydessä

	Merkitys	Alkukielinen ilmaus	Kieli
1	yksittäinen munuainen	māṇem-dšālm̄	kildininsaame
2	polvilumpio	buolvvatjalme	luulajansaame
3	olkapää	ʷuəṽʰk-tšālm̄ ^e	kildininsaame
4	poskipää	nir-dzelm	akkalansaame
5	sormenpää	čalme	inarinsaame

Taulukossa (1) kuvaan löytämäni saamelaiskielten ilmaukset, joissa 'silmä' esiintyy yhdessä jonkin kehonosan kanssa. Taulukon ilmaukset 'polvisilmää' ja 'sormisilmää' lukuun ottamatta löytyvät *Koltan- ja kuolanlapin sanakirjasta* (T. I. Itkonen 1958) hakusanalla 'silmä', mutta samoja ilmauksia esiintyy muissakin saamen kielten sanakirjoissa. Luulajansaamen 'polvisilmän' eli polvilumpion mainitsee Ylikoski (2022). Tarkastelemistani luulajansaamen sanakirjoista ilmausta ei kuitenkaan löydy. 'Sormisilmä' eli sormenpää puolestaan mainitaan esimerkiksi inarinsaamen sanakirjassa (E. Itkonen 1986). Taulukossa esittelen kunkin ilmauksen vain yhdellä kielellä. Yhteistä taulukon kaikille ilmauksille sormenpäästä lukuun ottamatta on se, että 'silmä' yksilöi toisen kahdesta: kaikkia muita taulukossa kuvattuja kehonosia tai kehonosan kohtia kun on kaksi. Taulukon esimerkki (1) 'yksittäinen munuainen' mainitaan useissa aineistoni sanakirjoissa, mutta Sammallahti (2021: 187) esittää 'silmän' voivan munuaisten lisäksi yksilöidä toisen kaikenlaisista pienehköistä sisäelimestä. Taulukon esimerkeissä voi 'silmällä' ajatella olevan myös ikonisen merkityksen: silmä on pyöreähkö, kasvoista selkeästi erottuva, merkityksellinen osa. Niin olkapää, polvilumpio, poskipää, sormenpää kuin munuainenkin ovat pyöreähköjä tai soikeita ja selkeästi ympäristöstään erottuvia. Uralilaisissa kielissä on yleistä viitata parillisiin ruumiinosiin yksiköllisellä muodolla (esim. Bergsland 1956: 167). Näin ollen haluttaessa viitata vain toiseen kahdesta, tarvitaan yksilöivä aines, siis 'silmä'. Taulukon 1 esimerkit eivät kuitenkaan ole ainakaan puhtaasti singulatiiveja, sillä niiden tarkoitteet eivät kuulu aine- tai kollektiivisanojen joukkoon. Voitaisiko toisaalta numerukseltaan merkitsemättömiä, mutta monikolliseen tarkoitteeseen viittavia sanoja pitää jonkinlaisina kollektiivisanoina, vaikka tarkoitteita onkin vain kaksi? Aineistossani 'silmä' viittaa yksiköllisenä yleisesti molempiin silmiin ja vain yhdestä silmästä puhuttaessa joudutaankin käyttämään apuna sanaa *beal-*

'puoli-': saaP: *čalbmebbealli* 'silmäpuoli' tai 'toinen silmä' (Sammallahti 2021: 187), tai esittämään vain toisen silmän merkitys muilla keinoin, kuten saaKi: *εvtèn-dšèlmèη-ολλμᾶῖ^dts^ς* 'yksin silmin ihminen' eli 'silmäpuoli' (T. I. Itkonen 1958: 644b). Monikossa 'silmän' tarkoitteena ovat kasvot (esim. Nielsen 1932: 356b). Silmistä puhuttaessa ei yksittäiseen silmään viitata yksilöivän 'silmän' avulla. Syntyvä muoto olisi reduplikaatio, jota maailman kielissä tyypillisesti käytetään esimerkiksi juuri monikon muodostamiseen, siis juuri halutun merkityksen vastaisesti.

Taulukon esimerkin (5) kohdalla sanakirjassa todetaan, että joissain ilmauksissa (*in einigen Ausdrücken*) 'silmän' merkitys on myös 'sormenpää'. Vaikkei tästä merkityksestä anneta esimerkkiä jossa 'silmä' esiintyisi yhdessä pääsanana kanssa, oletan 'silmän' sormenpään merkityksessä esiintyvän yhdysmuotona 'sormen' kanssa. Inarinsaamen sanakirjan lisäksi myös luulajansaamen sanakirjassa (Grundström 1950–1951) mainitaan 'silmällä' olevan kyseinen merkitys. Esimerkkiä (5) voisi analysoida kahdella tavalla: 1. 'Silmä' viittaa yksittäiseen sormenpäähän rajatusta sormien joukosta. Sen funktio on siis tässäkin ilmauksessa yksilöivä. 'Silmällä' voi myös helposti nähdä olevan ikonista yhtäläisyyttä sormenpään kanssa. 2. Saamessa 'silmä' toimii kuten suomessa 'pää', se merkitsee jonkin osan ylintä tai loppukohtaa, suomeksi siis 'päättä'. Suomessa 'pää', joka on myös kieliopillistunut nominista postpositioksi (ks. Ojutkangas 1998), toimii lähdedomeenina esimerkiksi monille kehonosan ilmauksille, jotka viittaavat osan jonkinlaiseen loppukohtaan, siis esimerkiksi sormi - sormenpää, olka – olkapää. Saamessa 'pää' ei ole kieliopillistunut kuten suomessa eikä toimi samanlaisessa funktiossa kehonosien yhteydessä. Taulukon esimerkkiä (1) lukuun ottamatta on 'silmällä' taulukon esimerkeissä suomen 'pään' kaltainen merkitys, vaikkei suomessa polven yhteydessä 'päättä' käytetäkään.

Aineistoni sanakirjoissa esiintyy lukuisia ilmauksia, joissa 'silmällä' viitataan sanan denotatiiviseen merkitykseen näköelimenä, siis näkökykyyn tai sen puuttumiseen. 'Silmän' käyttö tässä merkityksessä ei kuitenkaan ole relevanttia tämän tutkimuksen kannalta, sillä tämä metafora silmän ja näkemisen välillä ei liity 'silmään' yksilöivänä aineksena. Sanan merkitysten esittämisen vuoksi mainitsen kuitenkin lyhyesti muutaman näkökykyyn liittyvän metaforisen ilmauksen: saaTu: *tsǰlmēm^e* 'silmätön' merkitsee sokeaa tai huonosilmäistä henkilöä, saaKo: *tsǰlmitta pai šēDDi* 'tuli silmittömäksi' taas tarkoittaa sokeutumista (T. I. Itkonen 1958: 645a, 643a).

Näkemiseen liittyvien metaforien ohella käytetään aineistossani 'silmää' laajalti kättilön merkityksessä: saaP *čâl'bmě-ak'ko* 'silmä-akka' eli vanha nainen, joka toimii kättilönä (Nielsen 1932: 357a). On vaikeaa nähdä millaiseen käsitteistykseen kyseinen ilmaus perustuu. Tämän tutkimuksen kannalta relevantimpi 'silmän' metaforinen käyttö esiintyy ilmauksissa, joissa 'silmällä' viitataan neulan tai kirveen silmään, joskin tämän Aikio (2009: 62–63) toteaa olevan lainaa itämerensuomalaisilta kieliltä, joissa 'silmä' tyypillisesti viittaa erilaisiin reikiin tai aukkoihin. Neulan silmän tarkoitteelle *Koltan- ja kuolanlapin sanakirjassa* annetaan kuitenkin myös ilmaus *nivl-pèDš* 'neulan takapuoli' (T. I. Itkonen 1958: 361a). Edellä mainittujen esimerkkien ohella on aineistossani ilmaus *tšq̄lm̄^e-sūrmas* eli 'silmäsormus' (mt: 644a), jossa 'silmä' viittaa sormuksessa olevaan, ympäristöstään eli sormuksesta muutoin erottuvaan osaan, kiveen. Edellä kuvattujen metaforien ohella 'silmä' toimii saamelaiskielissä myös kasvojen metonymiana kuten seuraavasta esimerkistä käy ilmi: saaKi: *tšēlm̄^dt pēssv^d* 'pestä kasvot', kirjaimellisesti 'pestä silmät' (T. I. Itkonen 1958: 643b).

'Silmä' toimii aineistoni mukaan lähdedomeenina monenlaisille metaforille, niin denotatiivisesta merkityksestään näköelimenä motivoituneille kuin myös 'silmän' sivumerkityksestä yksittäisenä partikkelina. 'Silmä' vaikuttaa usein yksilöivän toisen parillisista kehonosista tai sormenpäiden tapauksessa yhden useasta, kuitenkin rajatusta joukosta. Kyseiset yksilöivät metaforat motivoituvat myös ikonisesti silmän muodon perusteella. 'Silmä' viittaa metaforisesti myös erilaisiin aukkoihin tai ympäristöstään erottuviin osiin.

4.3 'Silmä' singulatiivisena morfeemina saamelaiskielissä

Kantasaamen sanan **čēlmē* 'silmä' vastineet saamelaiskielissä sisältävät perusmerkityksensä ohella metaforisen merkityksen hienojakoisena partikkelina (Aikio 2009: 61–62), tai kuten tässä tutkimuksessa osoitetaan, nimenomaan yksittäisenä partikkelina. Tarkastelen tässä luvussa ensin 'silmän' käyttöä mainitussa merkityksessä saamen kielten sanakirjoissa, minkä jälkeen esittelen sen käyttöä korpusaineiston avulla. Korpusaineistosta tutkin myös 'silmän' yksittäisenä partikkelina lähimerkityksistä 'pisaraa' selvittääkseni 'silmän' merkitysvahteita.

4.3.1 Saamen kielten sanakirjoissa

Ensimmäiset maininnat 'silmän' singulatiivisesta käytöstä lienevät jo mainitsemani Knud Leemin vuonna 1768 ilmestyneessä pohjoissaamen sanakirjassa *Lexicon Lapponicum bipartitumissa* [v]arra-zhjalbme 'verisilmä' sekä [s]addo-zhjalbme 'hiekkasilmä'. Käsitteestä 'singulatiivi' ei toki kirjassa puhuta, mutta oleellista on, että 'silmän' käyttö pienen tai yksittäisen partikkelin tarkoitteesta on huomioitu. Aineistoni koostuu useiden eri saamelaiskielten sanakirjoista, mutta lopulta päädyin keräämään esimerkkini kuitenkin vain muutamasta kattavimmasta sanakirjasta, sillä ne sisältävät yhdessä kaikki tarkastelemistani sanakirjoista löytyvät 'silmän' singulatiivisen käytön sisältävät ilmaukset.

Kokoan seuraaviin taulukoihin saamen kielten eri-ikäisissä ja erikielisissä sanakirjoissa esiintyvät 'silmä'-singulatiiveiksi tulkitsemani ilmaukset. Selkeyden vuoksi esitän ilmaukset kahdessa eri taulukossa: ensimmäisessä ovat kollektiivisanojen kanssa esiintyvät 'silmä'-singulatiivit, toisessa puolestaan ainesanojen yhteydessä esiintyvät. Ensimmäinen sarake numeroi kunkin ilmauksen, toisessa esitän ilmauksen merkityksen. Kolmannessa sarakkeessa on ilmaus alkukielellä ja neljännessä puolestaan kerrotaan ilmauksen kieli ja mistä sanakirjasta se löytyy. Numero viimeisessä sarakkeessa viittaa sanakirjaan. Taulukon alla luettelen sanakirjat numeroituina. Kukin esimerkki löytyy kustakin sanakirjasta hakusanan 'silmä' kohdalta. Useat ilmaukset löytyvät monista sanakirjoista, vaikka ne onkin taulukkoon kirjattu ainoastaan yhdellä saamen kielellä ja merkitty löytyväksi tietystä sanakirjasta. Useiden erikielisten esimerkkien antaminen samasta ilmauksesta ei kuitenkaan olisi oleellista. Useimmiten, mikäli ilmaus löytyy inarinsaamen sanakirjasta, olen valinnut taulukkoon inarinsaamenkielisen muodon, sillä Erkki Itkosen inarinsaamen sanakirja *Inarilappisches Wörterbuch* on kaikista tarkastelemistani sanakirjoista 'silmä'-singulatiivien suhteen kattavin. Muista sanakirjoista poiketen tarkastelen UiT:n tutkimusryhmä Giellateknon kokoamaa online-sanakirjaa erikseen, sillä sen kohdalla ei voida yksiselitteisesti sanoa kaikkien 'silmän' merkitysten löytyvän hakusanalla 'silmä'. Katson myös helposti kaikkien saavutettavissa olevan sähköisen sanakirjan olevan kielen puhujille, opiskelijoille ja tutkijoille merkittävä tietolähde, minkä vuoksi sen hakutulosten esittely on erityisen tärkeää.

Taulukko 2

'Silmä'-singulatiivit kollektiivisanojen yhteydessä saamen kielten sanakirjoissa.

	Merkitys	Alkukielinen ilmaus	Kieli ja teos
1	yksittäinen marja	mūŗǰj- Dšǰǰm ^e	kildininsaame 1
2	kahvinpapu	kähvicalme	inarinsaame 2
3	valkosipulin kynsi	čalbmi	pohjoissaame 3
4	rypäle	čalbmi	pohjoissaame 3
5	hedelmän lohko	čalbmi	pohjoissaame 3
6	perunan mukula	čalbmi	pohjoissaame 3
7	herne	hærttačalme	inarinsaame 2
8	eläimen karva	soousačalm	inarinsaame 2
9	heinä	syejničalme	inarinsaame 2
10	tuohi	kuhesčalm-soahi	inarinsaame 2
11	hius	vuoptačalm	inarinsaame 2
12	villan säie	uλλ- Dšǰǰm ^e	kildininsaame 1

1. *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja I* (T. I. Itkonen 1958), 2. *Inarilappisches Wörterbuch I. A—K* (E. Itkonen 1986), 3. *Saamelais-suomalainen sanakirja* (Sammallahti 1989).

'Silmä' esiintyy aineistoni sanakirjoissa yleisesti yhdysmuotona 'marjan' kanssa, jolloin muodon funktio on viitata yksittäiseen marjaan. Taulukon ilmaus (1) on yleisesti yhden marjan nimitys, mutta esimerkiksi *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja* (T. I. Itkonen 1958), josta taulukon ilmauskin löytyy, antaa esimerkkejä tietyistä marjoista, joiden nimitysten yhteydessä 'silmää' käytetään yksilöimään yksi marja: *sǰrr- Dšǰǰm^e* 'mustikka-silmä' eli yksi mustikka. Samassa kirjassa kuitenkin herukan nimitys on *tšǰǰm^e-mūŗǰj^e* 'silmä-marja' eli 'silmä' toimii syntyvän yhdyssanan määriteosana marjaa kuvaillen. Tätä ilmausta ei voikaan luokitella singulatiiviksi, eikä sanakirjassa kyseisen esimerkin kohdalla erikseen mainitakaan kyseessä olevan juuri yksi kappale. On toki silti mahdollista, että herukoitakin voidaan yksilöidä 'silmän' avulla, mutta tästä ei aineistoni sanakirjoissa ole mainintaa. 'Silmä' esiintyy yleisemminkin saamelaiskielissä erilaisten kasvien nimien yhteydessä.

Yksittäisen marjan, kuten hillan osaseen voidaan viitata 'silmän' deminutiivimuodolla: *tšǰǰmǰj* 'silmänen, marjan osanen' (T. I. Itkonen 1958: 645a). Myös taulukon esimerkki (2) kahvinpapu esiintyy useammassa kuin yhdessä sanakirjassa. Marjojen tavoin on kahvinpapukin pieni ja pyöreähkö, siis objekti, johon kieliopillistuneella 'silmällä' tyypillisesti viitataan (ks. 3.3.1). Saamessa on myös sana 'papu', joka pohjoissaamessa on asussa *báhpu*, mutta tämä ei aineistossani esiinny kahvin yhteydessä. 'Kahvi-silmän' voisi

toki ajatella viittaavan myös jauhettuun kahviin, mutta niin *Inarilappisches Wörterbuch* (E. Itkonen 1986) kuin *Lappisk Ordbokkin* (Nielsen 1932) antavat ilmaukselle käännöksen 'yksi kahvinpapu' hiukkasen tai hyppysellisen kahvia sijaan.

Taulukon ilmausten (3), (4), (5) ja (6) merkityksistä ei ole annettu esimerkkejä: ne luetellaan sanakirjassa 'silmän' merkityksinä. Voitaisiinko näin ollen 'silmällä' viitata kyseisiin objekteihin myös ilman pääsanaa? Vailla pääsanaa esiintyvän käytön vuoksi Däbritz esittää, ettei unkarin 'silmä' ole singulatiivi. Kyseisten esimerkkien lisäksi 'silmän' merkityksenä *Saamelais-suomalaisessa sanakirjassa* (Sammallahti 1989) esitetään hiukkanen, hiutale, jyvä, jyvänen, rae (esimerkiksi sokerin), pisara, ketjun tai kettingin rengas ja verkon silmä. Kaikki nämä voitaisiin näin ollen lukea myös 'silmän' perusmerkitysten alle, eikä tämän vuoksi tekemäni jako perusmerkityksiin, metaforiin ja singulatiiviseen tai muutoin yksilöivään käyttöön ole tarkkarajainen. Luen esimerkit (3), (4), (5) ja (6) singulatiivien joukkoon, sillä sanakirjan muista singulatiivisista esimerkeistä löytyy toisissa sanakirjoissa esimerkkejä pääsanana kanssa käytettynä. On näin ollen epätodennäköistä, että 'silmä' yksin viittaisi vailla pääsanana esitettyihin merkityksiin. Kaikkien näiden ilmausten niin kuin myös esimerkin (7) objektit ovat pienehköjä ja pyöreäköjä ja myös tyypillisiä kollektiivisanoja. Loput taulukon esimerkit rikkovat kaavaa: referentit eivät olekaan enää ikonisia silmän muodon kanssa. Näissä ilmauksissa voidaan nähdä vahvemmin 'silmän' merkitys kieliopillisena elementtinä. Sen ei voida enää sanoa olevan kuvallinen esimerkiksi hiukseen tai karvaan viitatessa, vaan sen funktio on ainoastaan yksilöidä yksittäinen osa tai partikkeli suuremmasta, homogeenisestä joukosta.

Taulukossa 3 luettelen ainesanojen yhteydessä esiintyviä 'silmä'-singulatiiveja. Jako aine- tai kollektiivisanoihin ei ole aina täysin selkeä ja esimerkiksi kahvinpapujen ja mädin suhteen olisi ryhmä voinut olla toinenkin. Tämä luokittelu ei kuitenkaan ole oleellinen, vaan olen tehnyt sen vain helpottaakseni esimerkkien esittämistä ja käsittelyä.

Taulukko 3

'Silmä'-singulatiivit ainesanojen yhteydessä saamen kielten sanakirjoissa

	Merkitys	Alkukielinen ilmaus	Kieli
1	vesipisara	tš̄ãḍṭṣ-tš̄ã[m ^e	kildininsaame 1
2	sadepisara	arvečalm	inarinsaame 2
3	kastepisara	suol'dnē-čâlbme	pohjoissaame 3
4	veripisara	vęrr-Dš̄ã[m ^e	kildininsaame 1

	Merkitys	Alkukielinen ilmaus	Kieli
5	suolan rae	sälttičalme	inarinsaame 2
6	hiekanjyvä	čunojčalme	inarinsaame 2
7	viljanjyvä	jivvečalme	inarinsaame 2
8	lumihutale	muottâčâl'bme	pohjoissaame 3
9	jauhon "hiukkanen"	jávvučalme	inarinsaame 2
10	mäti	mejničalme	inarinsaame 2
11	tupakka	tubbáákčalme	inarinsaame 2

1. *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja I* (T. I. Itkonen 1958), 2. *Inarilappisches Wörterbuch I. A—K* (E. Itkonen 1986), 3. *Lappisk Ordbok* (Nielsen 1932).

'Silmä' yksilöi useita erilaisia pisaroita: vettä (1), sadetta (2), kastetta (3) sekä verta (4).

Esimerkki 'vesisilmästä' onkin aineistoni sanakirjoissa hyvin yleinen. Suolan rakeen yhteydessä 'silmästä' löytyy esimerkki (5), jossa myös yhdysmuoto on mainittu. Suolan lisäksi mainitaan *Saamelais-suomalaisessa sanakirjassa* (Sammallahti 1989) rakeen voivan olla myös esimerkiksi sokeria, mutta tästä ei kuitenkaan ole ilmausta esimerkkinä. Oleellista on kuitenkin se, että 'silmä' yksilöi jonkin raemaisista partikkeleista koostuvan aineen yhden partikkelin.

'Hiekkasilmä' (6) ja 'viljasilmä' (7) ovat aineistossani yleisiä. Sammallahti (2021) tähdentää edelleen 'silmällä' voitavan viitata hiekan tai muun sen kaltaisen aineen muruseen. Sanakirjassa mainitaan 'silmän' mahdollisena referenttinä myös hippu esimerkiksi kultaa. Yksittäisen lumihutaleen (8) merkityksessä 'silmä' esiintyy useissa sanakirjoissa, ja onpa ilmaus löytänyt paikkansa myös Pedar Jalvin runon nimestä: *Muottâ-čâlmek* (löytyy esimerkiksi E. Itkosen *Lappische Chrestomathie mit Grammatikalischem Abriss Wörterverzeichnis* -teoksesta). Lumihutaleen ohella on 'silmää' mainittu *Koltan- ja kuolanlapin sanakirjassa* (T. I. Itkonen 1958: 645a) käytettävän myös lumipallon yhteydessä. Kyseisessä teoksessa täsmennetään lumipallon merkitystä sanalla *tiera*, jonka merkitys on Kielitoimiston sanakirjan mukaan "kavion (t. kengän) pohjaan kertyvä jäinen lumikokkare, tilsa" (hakusana *tiera* 11.2.2022). 'Silmää' lumipallon merkityksessä en listaa taulukkoon, sillä sen kuuluminen aine- tai kollektiivisanoihin on kiistanalaista ja näin ollen sen luokittelu singulatiiviksi hankalaa.

Ainesanojen yhteydessä 'silmä' viittaa usein pieniin, joissain tapauksissa hyvinkin pieniin, ja pyöreäköihin partikkeleihin, kuten oli myös kollektiivisanojen kanssa. Kuitenkin 'silmällä'

on merkitys myös pienen määrän, hyppysellisen, yksilöijänä. Jauhoista niin kuin ei tupakanpuruistakaan voi erotella yksittäisiä 'silmiä'. Näin ollen 'silmiä' viittaa näissä tapauksissa määrään. Siihen, voiko 'silmiä' viitata myös nesteen yhteydessä määrään yksittäisen pisaran ohella, ei sanakirja-aineisto anna vastausta. 'Tupakka-silmän' merkitykseksi on aineistossa annettu *ein bisschen Tabak*, siis 'hieman tupakkaa', joten kyseessä on tupakan puru, eivät yksittäiset savukkeet.

Giellateknon pohjoissaamen online-sanakirjan pohjoissaame-suomi sanakirjan antama merkitys hakusanalle *čalbmi* on 'silmiä'. Kuitenkin haettaessa erikseen sanalla 'murunen' antaa sanakirja käännökseen *čalbmi*. Erikoista on, miksei tämä merkitys tule esiin haettaessa hakusanalla 'silmiä'. Kuitenkin viittaa 'silmiä' siis tämänkin sanakirjan mukaan muruseen jostakin kokonaisuudesta. Niin ikään Giellateknon pohjoissaame–norja-sanakirja, joka on huomattavasti pohjoissaame–suomi-sanakirjaa laajempi, kertoo sanan *čalbmi* tarkoittavan myös verkon silmää (*garnmaske*), joka onkin yksi 'silmiä' perusmerkityksistä saamen kielissä. Tämä ei kuitenkaan ole singulatiivi vaan sanan polysemiaa, sillä ensinnäkään sana *čalbmi* ei liity pääsanaansa eikä pääsana 'verkko' ole aine- tai kollektiivisana. Hakusanalla 'silmiä' löytyy suomi–inariansaame-sanakirjasta 'silmiä' seuraavia singulatiivisia merkityksiä: hiutale, pisara, rae sekä jyvä. Suomi–koltansaame-sanakirja puolestaan esittää raetta lukuun ottamatta samat singulatiiviset merkitykset.

T. I. Itkonen *Koltan- ja kuolanlapin sanakirjassa* (1958) säännönmukaisesti näytetään turjansaamessa käytettävän ainesanojen *veri*, *vesi* ja *viina* yhteydessä sanaa *kāl̄na^{gk}* 'pisara' ; 'tippa', esimerkiksi: *v̄rr-Gāl̄na^{gk}* 'veritippa' (T. I. Itkonen 1958: 85b), kun taas muissa kuolansaamen kielissä sana 'silmiä'. Turjansaamen yhteydessä sanakirjassa mainitaan 'silmiä'-singulatiivi ainoastaan yhden puolukan yksilöijänä: saaTu: *joññ-čalme* 'puola' (1 marja). Itkonen *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja* sisältää kaikki kuolansaamen kielet, joista tosin teoksen ilmestymisaikaan puhuttiin murteina: kildininsaamen, koltansaamen, akkalansaamen ja turjansaamen. Kukin sana on teoksessa esitetty kaikilla kyseisistä kielistä, joista se on dokumentoitu. Sanan *Gāl̄na^{gk}* 'pisara' tai 'tippa' kohdalle on merkitty vain turjansaame (T. I. Itkonen 1958: 85b). Toisaalta hakusanan *verr^a* 'veri' kohdalla esiintyy myös kildininsaamesta muoto *v̄rr-kāpla* 'veritippa'. Veripisaralle puolestaan annetaan muoto *v̄rr-Dšālm* 'verisilmiä'. (T. I. Itkonen 1958: 734b.) Todennäköisesti tähän on syynä turjansaamenkielisen aineiston vähyys, mutta siitä huolimatta tämä johtaa pohtimaan näiden sanakirjassa hyvin synonyymisesti käytettyjen sanojen merkityksiä, ja luvussa 4.3.2 tarkastelenkin näiden sanojen semantiikkaa ja käyttöä korpusaineiston avulla.

Saamelaiskielten sanakirjat esittävät laajan kirjon aine- ja kollektiivisanoja, joista 'silmiä' voi yksilöidä osan tai partikkelin. Useimmat näistä sanoista viittaavat objekteihin, jotka ovat ikonisia silmän muodon kanssa, mutta 'silmiä' erottelee myös muunmuotoisia objekteja, kuten esimerkiksi pitkiä ja ohuita hiuksia. 'Silmiä' käyttö erilaisten pisaroiden yhteydessä on aineistossani yleistä. Seuraavaksi siirryn tarkastelemaan ilmiötä korpusaineiston avulla.

4.3.2 Pohjoissaamen korpuksissa

Tässä luvussa esittelen ja luokittelen pohjoissaamen korpuksista löytyviä ilmauksia, joissa sanaa *čalbmi* 'silmiä' käytetään singulatiivina. Sanakirja-aineisto ei anna lause-esimerkkejä kyseisestä ilmiöstä, joten sen esiintymistä kontekstissa on tutkittava korpusaineiston avulla. Tavoitteeni on selvittää mahdollisimman laajalti singulatiivisen 'silmiä' esiintymiä ja tutkia, onko sen käytöllä esimerkiksi määrään tai domeeniin liittyviä rajoituksia. Voidaanko 'silmiä' esimerkiksi käyttää singulatiivina vain tietyistä määristä puhuttaessa, tai onko sen käyttö rajoittunut johonkin tiettyyn tekstilajiin? Tutkin 'silmiä' ohella myös vastaavanlaisissa yhteyksissä käytettävän *goaikkanas* 'pisara' -sanan merkityksiä selvittääkseni näiden kahden sanan merkitysvivahteita: milloin valitaan 'silmiä', milloin 'pisara' ja mitä tämä 'silmiä' merkityksistä kertoo? Aloitan kuitenkin tarkastelemalla singulatiivisen 'silmiä' esiintymiä.

Aineistoni on peräisin SIKOR-tietokannan pohjoissaamen korpuksista. Hakusanana käytän sanaa 'silmiä' niin nominatiivin yksikössä (*čalbmi*) kuin monikossakin (*čalmmi*). Luokittelen aineistoni kahteen eri ryhmään, joista ensimmäinen sisältää uskonnollisten tekstien 'kuin'-vertauksissa käytettävät 'silmiä'-singulatiivit ja toinen määrään tai järjestykseen viittaavan määritteen kanssa esiintyvät. Näiden jälkeen nostan vielä esiin esimerkkejä, joista nähdään singulatiivista 'silmiä' käytettävän kaikenlaisissa kielenkäyttödomeeneissa. Koska kieliopillistumisessa tärkeää on kieliopillistuvan tai kieliopillistuneen yksikön käyttö, jaan korpuksen esimerkkejä ryhmiin, vaikka kaikissa 'silmiä'-singulatiivin tehtävä onkin samanlainen – yksilöidä tietty partikkeli.

Ensimmäinen, uskonnollisia tekstejä sisältävä 'kuin'-vertauksista koostuva ryhmä kuvaa 'silmiä'-singulatiivien kuuluvan uskonnolliseenkin tekstiin ja olevan vertauksissa vakiintunut ilmaisutapa. Toisen ryhmän, määrään ja järjestyksen määritteen jäljessä esiintyvät singulatiivit ovat kiinnostavia siksi, että niistä nähdään mahdollisuus käyttää 'silmiä'-singulatiiveja kaikenlaisten määrien kanssa, eikä esimerkiksi vain alle kymmeneen viittaavien lukujen

yhteydessä, kuten arabiassa (ks. luku 3.2). Viimeisten, muutoin luokittelemattomien esimerkkien tarkoituksena on tuoda esiin mahdollisimman useita erilaisia tekstilajeja, joissa 'silma'-singulatiiveja käytetään. Näiden lisäksi luettelen vielä lyhyesti niiden aine- ja kollektiivisanojen kanssa esiintyvät 'silma'-singulatiivit, jotka eivät ole vielä tulleet esiin aiemmissa esimerkeissä tai sanakirja-aineiston yhteydessä. Olen suomentanut kaikki aineistoni esimerkit itse melko vapaasti; suomennokset eivät siis pyri olemaan sanatarkkoja. Selvyuden vuoksi lihavoin ilmaukset, joissa 'silmaa' käytetään singulatiivina. Joissain tapauksissa myös alleviivaan merkityksen kannalta oleellisia elementtejä. Alkukielisen esimerkin sekä suomennoksen lihavoinnit ja alleviivaukset vastaavat aina toisiaan. Seuraavat esimerkit kuuluvat ryhmään 1 eli sisältävät vertauksen:

- (3) -- nu eatnagat go almmi násttit ja nu lohkameahttumat go mearragátti sáttočalmmit.

'yhtä monta kuin taivaan tähtiä ja lukemattomia kuin rannan **hiekkasilmiä**.'

Yllä olevassa esimerkissä (3) 'silman' distributiivinen funktio tulee selvästi esiin. Lauseessa halutaan korostaa kyseessä olevan asian suurta määrää vertaamalla sitä taivaan tähtien ja rannan hiekanjyvästen määrään. Onkin näin ollen luontevaa, että halutaan viitata juuri jokaiseen yksittäiseen partikkeliin määrän korostamiseksi monikollisen muodon käytön sijaan. Alleviivattuna esimerkissä ovat sanat 'lukemattomia' määrän korostamisen hahmottamiseksi, sekä sana 'kuin', joka ensimmäisen ryhmän esimerkeissä esiintyy. Kyseinen esimerkkilause löytyy pohjoissaamen uskonnollisten tekstien korpuksesta. Samaisessa korpuksessa esiintyy muitakin esimerkkejä, joissa nimenomaan halutaan korostaa puheena olevan asian lukumäärää. Esimerkiksi seuraava lause kuvaa vihamiesten määrää vertaamalla sitä pään jokaisen hiuksen määrään:

- (4) Dat geat vašuhit mu almmá siva haga leat eambo go vuoktačalmmit mu oaivvis.

'Niitä, jotka vihaavat minua ilman syytä, on enemmän kuin **hiussilmiä** päässäni.'

Edelleen uskonnollisten tekstien korpuksesta löytyy seuraava esimerkki:

- (5) Mun dagan náli nu valljugassan go eatnama muoldačalmmit.

'Minä teen kansasi lukuisaksi kuin maan **multasilmät**.'

Kyseinen esimerkki (5) kuvaa edellisten tavoin huomattavan suurta määrää vertauksen avulla, mutta mielenkiintoista on, että se sisältää myös aineistoni sanakirjoissa esiintymättömän singulatiivisen 'silma'-ilmauksen *muoldačalmmit* 'multasilmät'. Ilmauksen tarkka referentti,

tai lähinnä sen koko tai määrä on mullan hienjakoisuuden vuoksi hankalasti hahmotettavissa kuten on myös ‘jauho- ja tupakkasilmiä’ tapauksessa luvussa 4.3.1. Kyseessä voidaan kuitenkin ajatella olevan jonkinlaisten hiukkasten, sillä ‘silmiä’ yhtenä merkityksenä mainitaan usein hiukkanen (esim. Älgu-tietokanta).

Uskonnollisten tekstien korpuksen vertauksista poiketen viittaavat useat uutistekstien korpuksen ‘silmiä’-singulatiivin sisältämät esimerkit yksittäisten partikkelien vähäiseen määrään. Tätä havainnollistavat seuraavat määritteen *muutama* sisältävät esimerkit. Kyseinen sana (kahdessa eri asussa) on esimerkeissä alleviivattu. Ryhmä 2 aineistossani onkin määrään tai järjestykseen viittaavan määritteen yhteydessä esiintyvät ‘silmiä’-singulatiivit:

(6) Mu njeaiga maid deive muhtin **čáhcečalmmit** vaikko mun čuččodin mealgadis.

’Minua kohti osui muutama **vesisilmiä**, vaikka seisoin melko kaukana.’

(7) Soames **arvečalmmit** soitet goaikkihit, muhto ii leat sáhka arvvis mii bistá.

’Muutama **vesisilmiä** saattaa sataa, mutta sade ei ole jatkuvaa.’

(8) Nordlánddas bossu bieggá gátte vuostá ja muhtun **arvečalmmit** sáhttet vel goaikalit.

’Norjassa tuulee rantaa kohti ja lisäksi voi tulla muutama **sadesilmiä**.’

Esimerkeissä (6), (7) sekä (8) on kaikissa kyse vähäisen vesisateen tai roiskuvan veden kuvaamisesta. Esimerkeissä (6) ja (8) vähäisyyttä kuvataan sanalla *muhtin* ‘muutama’, esimerkissä (7) puolestaan sanalla *soames*, joka päämerkityksensä ‘eräs’ lisäksi kantaa merkitystä ‘muutama’. Yllä olevissa esimerkeissä vedestä erotetaan yksittäisiä pisaroita ‘silmiä’ avulla. Kaikissa on kyseessä melko vähäinen määrä, joten tarve erotella ainesana partikkeleiksi tuntuu luontevalta. Esimerkki (6) erottaa vedestä ‘vesisilmiksi’ ne muutamit pisarat, jotka puhujaan välimatkan päässä olemisesta huolimatta osuvat. Esimerkissä näkyy, kuinka ainesana *vedestä* tosiaan erotetaan yksittäisiä partikkeleita sanan *čalbmi* ‘silmiä’ avulla. Edeltävistä esimerkeistä huolimatta ‘silmiä’-singulatiiveilla ei kuitenkaan suinkaan viitata vain vähäiseen määrään, vaan korpuksesta löytyy myös esimerkkejä, joissa ‘silmiä’ onkin esimerkiksi tuhat. Tällaiseen suureen määrään viittavia ovat toki myös edellä esiteltyt ‘kuin’-vertaukset.

(9) -- ahte duhát **muohtačalmmi** šealgáhalle buollaša ja jaskatvuoda vuovddis.

’että tuhat **lumisilmiä** kimmelsi kylmässä ja hiljaisessa metsässä.’

Esimerkki (9) kuvanee ikonisesti talvisessa metsässä, niin maassa kuin puissakin, kimaltavaa lunta. Morfeemina käytetty *čalbmi* erottaa jokaisen kimmeltävän lumikiteen lumen kokonaisuudesta.

Edellisten esimerkkien määritteiden lisäksi aineisto sisältää myös esimerkkejä, joissa 'silmiä'-singulatiivin edellä esiintyy järjestykseen viittaava määrite *ensimmäiset*:

(10) Vuosttaš **muohtačalmmi** gahčče eatnamii.

Ensimmäiset **lumisilmät** satoivat maahan.

(11) ”Vuosttas **muohtačalmmi** sattáhalle čakčaáimmus.”

”Ensimmäiset **lumisilmät** satavat syksyllä.”

Esimerkit (10) ja (11) kuuluvat fiktiivisten tekstien korpukseen. Esimerkeissä 'silmiän' tarkoituksena on kuvata yksittäisiä lumihiutaleita, sekä kuten vesisateen tai vesipisaroiden kohdalla esimerkeissä (6), (7) ja (8) myös erottaa hiutaleet muun lumen joukosta. Kyseisissä esimerkeissä 'silmiä' vaikuttaa lumen yhteydessä samalla lailla vakiintuneelta ilmaukselta kuin suomen 'hiutale'. 'Silmiä' viittaa pieneen määrään ja yksilöi tästä määrästä yksittäiset partikkelit.

Seuraavaksi tuon vielä esiin esimerkkejä, jotka osoittavat singulatiivisen 'silmiän' vakiintuneen sellaisiinkin kielenkäyttödomeeneihin, joita edellisissä esimerkeissä ei vielä ole mainittu. Seuraavia esimerkkejä yhdistää siis vain se, että 'silmiä' yhdessä aine- tai kollektiivisanan kanssa antaa ilmaukselle distributiivisen merkityksen; se siis pyrkii erottamaan joukosta tai kokonaisuudesta tietyn tai tiettyjä osia.

(12) Muohtafysiikkas **muohtačalbmi** lea partihkal muohtagokčasis --.

'Lumifysiikassa **lumisilmiä** on partikkeli lumipeitteessä'.

Esimerkki (12) kuuluu tieteellisen tekstin lajiin ja osoittaa näin ollen 'silmiän' ainakin lumen yhteydessä kuuluvan yhden partikkelin merkityksessä myös tieteelliseen tekstiin. Seuraava esimerkki puolestaan kuuluu tekstilajiin, joka korpuksessa on luokiteltu nimellä *facts*, siis 'tosiasiat':

(13) Ruovddi oaivegáldut leat biergu, guolli ja **ollesgordnečalbmi**.

'Tärkeimmät raudanlähteet ovat liha, kala ja **täysjyväviljasilmiä**.'

Esimerkissä (13) on kiinnostavaa se, miksi halutaan fokusoida juuri viljan jyviin yleisesti viljan sijaan. Pääasia kuitenkin on, että tässäkin ’silma’ viittaa yksittäisiin jyviin, ja esimerkki myös osoittaa ilmauksen voivan esiintyä virallista tietoa levittävässä domeenissa.

Seuraava esimerkki (14) kuuluu uutistekstien korpuksen, eikä näin ollen tuo uutta tietoa ’silman’ käytöstä eri domeeneissa ja tekstilajeissa. Kyseinen esimerkki on kuitenkin varsin kiinnostava, sillä siinä esiintyvät rinnan sekä ’silma’ että ’pisara’. Tässä esimerkissä ’lumisilmät’ eli yksittäiset, lumesta erottuvat partikkelit, sulavat vesipisaroiksi. Esimerkin (14) myötä siirrynkään tarkastelemaan ’pisaran’ sisältäviä esimerkkejä.

(14) Giddabeaivváš muođuid ovddas suddet smávva **muohtačalmmit** šelges **čáhcegoaikkannassan**.

’Kevätpäivän kasvojen edessä sulivat pienet **lumisilmät** kuin kimaltaviksi **vesipisaroiksi**.’

Esimerkki (14) sisältää ’vesisilmän’ kanssa synonyymiseltä vaikuttavan nestemäiseen pisaraan tai tippaan viittaavan sanan *goaikkannas* ’pisara’. Näiden kahden sanan rinnakkaisesta käytöstä mainitsen jo sanakirja-aineiston käsittelyn yhteydessä alaluvussa 4.3.1. Kuitenkin ennen ’silman’ ja ’pisaran’ merkityserojen tarkastelua luettelen vielä ne korpuksen sisältämät ’silma’-singulatiivit, jotka eivät vielä ole tulleet esiin edeltävissä esimerkeissä kuvatakseni mahdollisimman kattavasti ’silman’ käyttöyhteyksiä singulatiivina, ISKOR-korpuksessa ’silma’ esiintyy distributiivisessa merkityksessä myös ilmauksissa *gutnačalmmit* ’tuhkasilmät’, *hillačalmmit* ’tulisilmät’ eli kipinät, *oalgačalbmi* ’olkisilma’ eli yksi oljen korsi sekä *jiekņačalmmit* ’jääsilmät’. Tuhkan kohdalla kyse on luultavasti mullan tavoin hiukkasista tai hyppysellisestä, ’jääsilmän’ merkitys puolestaan on jääkide, kuura tai rae.

Huomio ’silma’-singulatiivien puuttumisesta turjan saamen kohdalla T.I. Itkosen *Koltan- ja kuolanlapin sanakirjassa* (1958) sekä myös korpusaineiston esimerkki ’lumisilmistä’ yhdessä ’vesipisaroiden’ kanssa johtavat tutkimaan ’silma’-singulatiivin sijasta käytettyä *goaikkannas* ’pisara’-sanaa. Turjansaamen kohdalla ’silman’ puuttuminen ainesanojen yhteydessä johtunee aineiston vähyydestä, mutta on joka tapauksessa hyödyllistä perehtyä toisen yksittäistä vesi-, veri-, viina-, sade- tai muuta ainesanan pisaraa tarkoittavaan lekseemiin. Tutkimalla sanan *goaikkannas* käyttöä pyrin saamaan lisää tietoa ’silman’ merkityksistä saamassa. Missä yhteydessä valitaan *goaikkannas* ’pisara’, milloin puolestaan ’silma’? Tuoko vertailu vahvistusta ’silman’ distributiivisuudesta? *Goaikkannas*-sanankäytön selvittäminen valottaa osaltaan ’silman’ käyttöä ja sen luonnetta yksilöivänä aineksena. Pohjoissaamassa asussa

goaikkanas esiintyvä sana merkitsee *Saamelais-suomalaisen sanakirjan* (Sammallahti 1989) mukaan sadepisaraa tai tippaa. *Goaikkanas* ja verbi *goaikkahit* 'tipahtaa' ovat samasta kantavartalosta kehittyneitä johdoksia. Sana *goaikkanas* vaikuttaa näin ollen jo itsessään sisältävän (vertikaalisen) liikkeen. Luokittelen korpusaineistoni esiintymät kahteen luokkaan, joita esittelen seuraavaksi.

Aluksi on huomautettava, että hain 'pisaraa' SIKOR-korpuksesta ainoastaan yksikön nominatiivimuodolla. Tällä hakusanalla tuloksia löytyi 62 kappaletta. Aineistoni 'pisaran' analysoinnissa ei näin ollen ole kovin laaja. Singulatiivisen 'silmän' sisältäviä tuloksia sen sijaan löytyy korpuksesta yli kaksi kertaa enemmän, joskin tähän on osittain syynä se, että 'silmiä' etsin myös monikon nominatiivilla *čalmmit*. 'Pisaran' hakutuloksista erottui kuitenkin selkeästi ilmausten joukko, jossa *goaikkanas*-sanaa käytetään osana vakiintunutta metaforista ilmausta *goaikkanas ábis* 'pisara meressä':

(15) -- min rahčamuš lea dušše **goaikkanas** ábis.

'minun raatamiseni on vain **pisara** meressä'

(16) Soaitá lea dušše **goaikkanas** dan stuorra ábis --

'Ehkä se on vain **pisara** suuressa meressä'

Yllä esitellyn konventionaalistuneen metaforisen ilmauksen lisäksi tyypittelen toisen ryhmän, jossa sana *goaikkanas* kuvaa liikkeessä olevaa tai liikkeeseen toivottavaa tai odotettavaa pisaraa. Tämän ryhmän esiintymät voidaan siten jakaa vielä kahteen alaryhmään: liikkumista tai liikettä kuvaavien verbien yhteydessä esiintyviin sekä implisiittisesti liikettä kuvaaviin. Seuraavissa esimerkeissä *goaikkanas* esiintyy liikeverbin tai putoamista kuvaavan verbin kanssa:

(17) Okta **goaikkanas** gahčai, ja goaikkihii árranii.

'Yksi **pisara** putosi ja tippui tulipesään.'

(18) Su gállu mielde golggai **goaikkanas**, mii goaikkihii gári ala.

'Hänen otsallaan juoksi **pisara**, joka tippui astian päälle.'

(19) Varra idii niibái, ja de gáhčai okta rukses **goaikkanas** vulos.

'Veitseen ilmestyi verta ja sitten yksi punainen **pisara** syöksyi alas.'

Esimerkeissä (17), (18) ja (19) 'pisaran' yhteydessä esiintyy pääsääntöisesti vertikaalista liikettä kuvaava verbi: pudota, tippua tai syöksyä. Esimerkissä (18) vertikaalista liikettä

kuvaavan verbin ohella on myös verbi 'juosta', jonka senkin merkitys lauseessa on kuitenkin ylhäältä alaspäin liikkuminen.

Liikkumista tai liikettä suoraan ilmaisevien verbien yhteydessä esiintymisen lisäksi aineistossa on myös esimerkkejä, joissa ei suoranaisesti kuvata liikettä, mutta jotka implisiittisesti joko olettavat pisaran liikkuvan, tai joissa pisaraa toivotaan liikkeeseen:

(20) -- ii lean oktage **goaikkanas** mielki njiččis.

'ei ole yhtäkään **pisaraa** maitoa rinnoissa.'

(21) Láven iežan jedđet ahte ii sáhte nu funet mannat ahte ii leat šat láibi ja **čáhcegoaikkanas**.

'Yleensä lohdutan itseäni, että ei voi mennä niin huonosti, ettei ole enää leipää eikä **vesipisaraakaan**.'

(22) Ii fal ii okta ge **arvegoaikkanas** goaikkehan almmis.

'Ei edes yhtäkään **sadepisaraa** tiputtele taivaalta.'

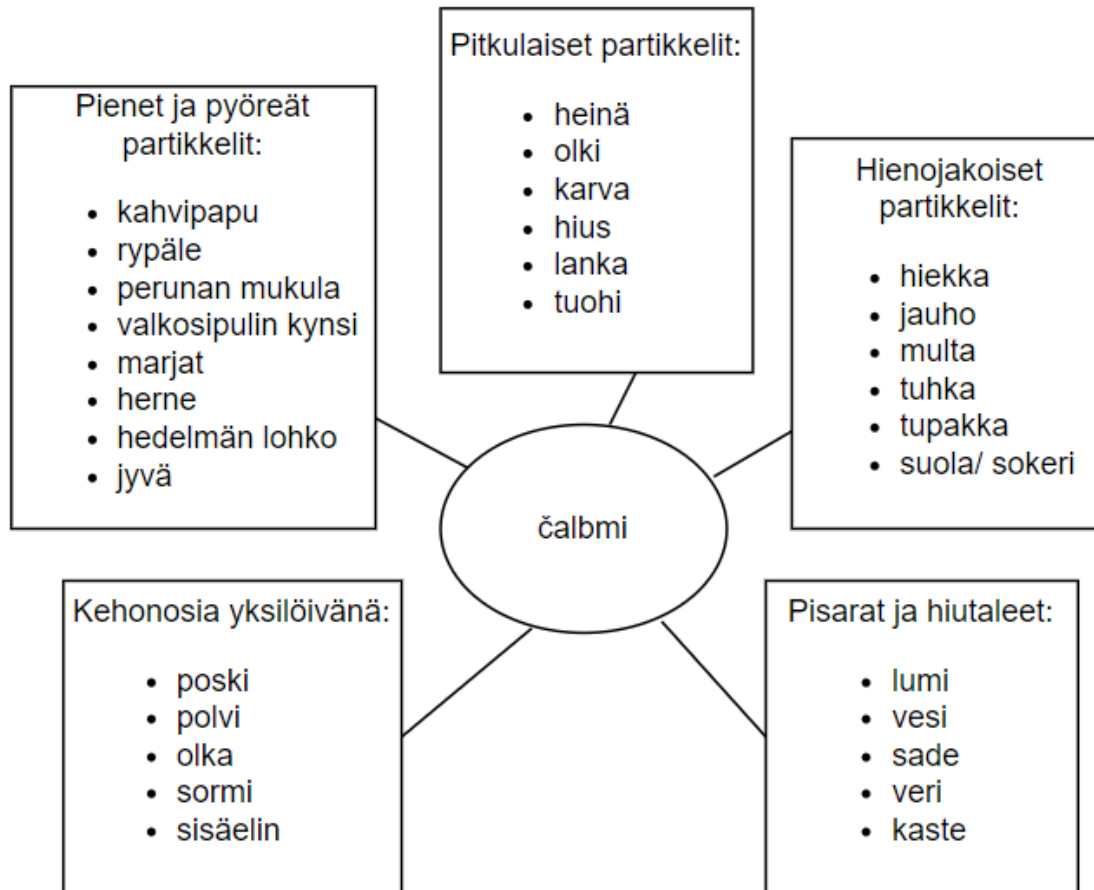
Esimerkissä (20) on kyse siitä, ettei äidinmaitoa ole lapselle enää. Ei ole pisaraakaan, joka voisi valua lapsen suuhun. Esimerkissä (21) kuvataan sitä, ettei onneksi ole tilannetta, jossa ei olisi pisaraakaan vettä juotavaksi, siis tippaa, joka liikkuisi. Esimerkissä (22) puolestaan voitaisiin oletettavasti aivan yhtä hyvin käyttää 'silmää'. 'Pisaran' käyttäminen kuitenkin fokusoii siihen, ettei vettä tosiaan liiku taivaalta alas. Toisaalta esimerkistä voi myös päätellä sanan *goaikkanas* olevan neutraali ilmaus erilaisille pisaroille, joille usein ominaista on jonkinlainen liike kuten tippuminen. Kaikki yllä mainitut esimerkit ovat kielteisiä lauseita, joissa tippaakaan kyseistä ainetta ei ole jäljellä tai ainakaan näkyvissä. 'Silmällä' yksilöidään pisara homogeenisen aineen joukosta, mutta tapauksessa, jossa ainetta ei ole enää lainkaan, esiintyy 'pisara'. Myös silloin, kun ei ole tarvetta yksilöidä pisaroita, käytetään *goaikkanas*-sanaa.

Yhteenvedona voidaan päätellä, että sana *čalbmi* 'silmiä' liitetään ainesanaan silloin, kun halutaan yksilöidä yksittäinen tai yksittäiset partikkelit kokonaisuudesta. Tällöin ei ole oleellista esimerkiksi se, liikkuvatko nämä yksittäiset partikkelit, vaan huomio kiinnittyy siihen, että partikkeli tai partikkelit ovat irrallinen osa kokonaisuudesta tai että kokonaisuus koostuu lukemattomankin monista yksittäisistä partikkeleista. Sanan *goaikkanas* yhteydessä sen sijaan partikkelin liike on olennainen yksittäisyyden sijaan. *Goaikkanas* esiintyy usein liikettä ilmaisevien verbien, kuten *tippua* ja *juosta* yhteydessä.

'Silmän' ja 'pisaran' tarkastelu osoittaa, ettei näiden kahden suhde ole synonyyminen ainakaan kaikilta merkitysvivahteiltaan. 'Pisaran' käyttöä ja merkityksiä tulisi kuitenkin tarkastella tätä tutkimusta laajemmin tarkemman kuvan saamiseksi.

4.4 Kokoavaa ja vertailevaa tarkastelua

Saamelaiskielissä 'silmä' esiintyy singulatiivisena morfeemina useiden erilaisten tarkoitteiden yhteydessä. 'Silmällä' on tämän lisäksi erilaisia metaforisia merkityksiä niin sen perusmerkitykseen näköelimenä liittyviä kuin sen muodosta ikonisesti motivoituneitakin. Aineistoni perusteella luokittelen 'silmän' voivan kuulua esimerkiksi seuraaviin merkityskenttiin: 1. Perusmerkityksensä mukaan kehonosiin tai elimiin, 2. Sivumerkityksensä mukaan ikonisesti silmiä muistuttaviin tarkoitteisiin, 3. Metaforisen merkityksensä mukaan näkemiseen ja näkökykyyn liittyviin ilmauksiin, 4. Sivumerkityksensä mukaan pieniin ja pyöreäköihin partikkeleihin, 5. yksittäisiin partikkeleihin. Ryhmään kaksi kuuluvat esimerkiksi verkon silmä ja ketjun tai kettingin rengas, ryhmään 3 näkökykyyn liittyvät metaforat, ryhmään 4 esimerkiksi perunan mukulat tai jyvät ja ryhmään 5 kaikki 'silmän' singulatiiviset esiintymät, siis myös ne, jotka eivät ole pieniä ja pyöreitä, kuten esimerkiksi heinä tai hius. Erottelen ryhmät 4 ja 5, vaikka molempiin kuuluvat tarkoitteet voitaisiin lukea ryhmän 5 alle. 'Silmän' kieliopillistumisen kannalta on kuitenkin oleellista, että sillä ilmaistaan myös muunlaisia tarkoitteita kuin pieniä ja pyöreitä, mutta on kuitenkin huomattava, että suuri osa sen tarkoitteista on pieniä ja pyöreäköjä. Kehonosanimien yhteydessä 'silmä' voidaan lukea niin ryhmään yksi, kaksi, neljä kuin viisikin, vaikeivat nämä ilmaukset olekaan singulatiiveja. Ilmaukset, kuten 'poskisilmä' kuitenkin viittaavat kehonosiin, motivoituvat ikonisesti, viittaavat pienehköihin ja pyöreäköihin osiin sekä yksilöivät yhden kahdesta. Kieliopillisena esiintyvällä 'silmällä' ei ole muutorajoitusta, joskaan tuolloinkaan se ei voi esiintyä suurten partikkeliyhteydessä. Seuraavassa kuviossa kiteytän aineistoni perusteella havainnoimani objektit, joihin 'silmä' voi singulatiivina tai vain yksilöivänä aineksena viitata:

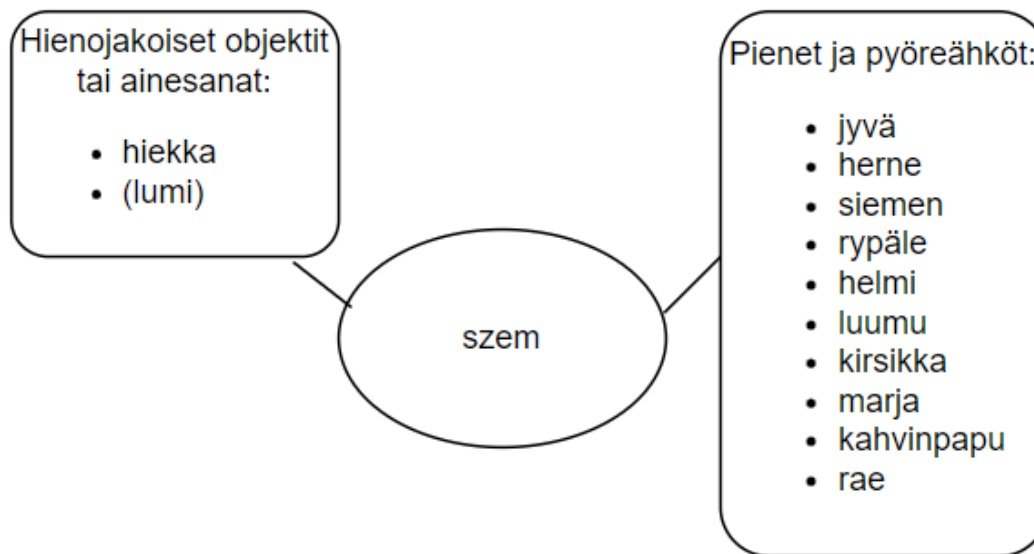
Asetelma (1). Millaisten objektien yhteydessä saamen 'silmä' voi toimia yksilöivänä aineksena?

Asetelmassa (1) ei ole lueteltu aivan kaikkia mahdollisia objekteja, joiden yhteydessä 'silmä'-singulatiivi tai yksilöivä 'silmä' esiintyy. Kuvio sisältää kuitenkin esimerkkejä kaikista objektien tyypeistä. Kuvioista nähdään, että 'silmä' todella yksilöi hyvin monenlaisia objekteja pienten ja pyöreiden objektien lisäksi.

Unkarissa 'silmä' toimii niin syntaktisena klassifikaattorina kuin yksilöivänä morfeeminakin. Unkarin 'silmän' käyttöä tarkastelin luvussa 3.3.1, mutta esitän näin lopuksi vielä lisää esimerkkejä 'silmän' morfeemisesta käytöstä. Koska tutkimukseni pääpaino on saamen kielissä, en tutki unkarin 'silmiä' yhtä laajasta aineistosta, vaan lähteenäni toimii pääasiassa unkarin kansalliskorpus *Magyar Nemzeti Szövegtár* sekä unkarinkielinen informantti. Etsin korpukselta 'silmän' morfeemista käyttöä hakemalla saamelaiskielissä esiintyviä 'silmä'-singulatiiveja sekä sellaisia ilmauksia, joita informanttini Mónika Nordman mainitsi unkarissa esiintyvän. Pelkällä 'silmillä' hakeminen antaisi aivan liian laajalti tuloksia. Jo luvussa 3.1.1. mainitsemiani ilmauksia en tutki korpukselta, vaikka ne todennäköisesti sieltä löytyvätkin. Korpuksessa esiintyvät seuraavat ilmaukset: *meggyszem* 'hapankirsikka', *bogyószem* 'marja',

magszem 'jyvä', *gabonaszem* 'jyvä', *csíraszem* 'siemen', *borsószem* 'herne', *földszem* 'multa' sekä *vízszem* 'vesisilmä'. Myös kahvinpavuista *kávészem* 'yksi kahvinpapu' ja makaronista voidaan informanttini mukaan puhua 'silminä': *téztaszem* 'makaroni', joskin makaronin yhteydessä voitaisiin myös käyttää sanaa *darab* 'pala'. 'Silmän' morfeeminen käyttö yksilöijänä esiintyy siis monissa saamelaiskielten kanssa yhteisissä ilmauksissa.

Unkarissa 'silmä' viittaa pääasiassa tarkoitteisiin, jotka ovat jollain lailla silmän kaltaisia – siis pieniä ja pyöreähköjä. Tämän ohella 'silmä' voidaan käyttämäni korpuksen mukaan liittää aiemmin mainitun hiekan *homok* ja lumen *hó* ohella myös joihinkin muihin ainesanoihin, kuten 'vesi' ja 'multa'. Lumihiutaleelle korpuksen perusteella huomattavasti yleisempi nimitys vaikuttaa olevan *hópehely*, eikä informanttini tunne ilmausta *hószem*. Vesipisaran vakiintunut nimitys puolestaan on *vízcsepp*. *Vízszem* 'vesisilmä' esiintyykin korpuksessa vain muutamia kertoja ja tuolloinkin lähinnä kaunokirjallisuudessa. Muodon merkitys ei olekaan saamen tavoin vesipisara, vaan ilmaus on todennäköisesti syntynyt assosiaation seurauksena ilmauksesta *tengerszem* 'merisilmä'. 'Vedellä' kun voidaan unkarissa viitata myös esimerkiksi jokeen tai järveen, jolloin sanan merkitys lähenee sanan *tenger* 'meri' merkitystä (*A magyar nyelv értelmező szótára*). *Tengerszem* puolestaan merkitsee usein vuoristossa sijaitsevaa syvää järveä (*Etimológiai szótár*). 'Silmä' esiintyy korpuksessa yhden kerran myösmullan yhteydessä: *földszem* 'multasilmä', mutta tämäkään muoto ei ole unkarin syntyperäiselle puhujalle tuttu. Seuraavaan kuvioon en ota mukaan 'vesisilmiä' enkä 'multasilmiä', sillä niiden kummankaan merkitys ei todennäköisesti ole yksi partikkeli kyseisistä aineista.

Asetelma (2). Objektit, joita 'silmän' avulla voidaan unkarissa yksilöidä

Unkarin 'silmä' viittaa vain joko pieniin ja pyöreisiin objekteihin tai hyvin rajoitetusti hienojakoisiin objekteihin tai ainesanoihin. Morfeemina sen käyttö on vielä rajatumpaa, ja se voikin viitata ainoastaan hyvin pieniin tai hienojakoisiin tarkoitteisiin. 'Lumisilmä' mainitaan unkarin 'silmää' koskevissa tutkimuksissa (esim. Ylikoski 2021b), mutta koska unkarinkielinen informanttini ei tunne kyseistä ilmausta, olen laittanut ilmauksen kuviossa sulkeisiin. Sen ei siis voi katsoa olevan ainakaan yleinen ilmaus.

Unkarin ja saamen 'silmän' käytössä on helppoa havaita paljon yhtäläisyyksiä. Niin saamelaiskielissä kuin unkarissakin viittaa 'silmä' usein pieniin, yksittäisiin ja pyöreisiin objekteihin. Saamessa 'silmän' kieliopillinen käyttö on kuitenkin laajentunut viittamaan myös hyvin eri mallisiin ja -muotoisiin objekteihin, joskin edelleen ainoastaan suhteellisen pieniin. Saamen 'silmän' avulla voidaan muodostaa singulatiiveja esimerkiksi hiuksista, kun unkarissa tätä ja muita vastaavanmuotoisia objekteja varten on oma sanansa *szál* 'lanka'.

Saamelaiskielten 'silmä' ei siis ole sidottu objektin muotoon, vaan se yksinkertaisesti kantaa merkitystä yksilöijänä. Tämän vuoksi saamelaiskielissä voitaneen 'silmän' katsoa kieliopillistuneen singulatiiviksi toisin kuin unkarissa. Unkarissa sanan rajattu kieliopillinen käyttö vain tietynlaisten objektien yhteydessä sekä yleensä klassifikaattorien välinen jako objektien ominaisuuteen liittyen ei tue käsitystä 'silmän' kieliopillistumisesta. 'Silmällä' on kuitenkin molemmissa kielissä selvästi samanlaisia merkityksiä, vaikkei vesisilmää ja multahiukkasta otetakaan lukuun. Voidaanko sitten ilmiön alkuperää pitää yhteisenä?

Toisaalta sitä tukee kielten kuuluminen samaan kielikuntaan sekä unkarin aiempi puhuma-alue Uralin itäpuolella, toisaalta taas unkarin klassifikaattorien noudattaminen kieliopillistumisen yleisiä tendenssejä voisi antaa olettaa yksilöivän 'silmän' kehittyneen kieleen toisten klassifikaattorien ohella. Tämä ei toki selitä morfeemista käyttöä, mutta toisaalta jotkin muutkin unkarin klassifikaattorit toimivat myös morfeemeina pääsanansa perässä.

5 Lopuksi

Tutkimuksessa tarkastelin 'silmää' kieliopillistuneena elementtinä. Jaottelin 'silmän' merkityksiä saamelaiskielissä niin perusmerkityksiin, metaforiin kuin singulatiiveihinkin. Jako näiden välillä ei ole selkeä, sillä hyvin samalla tavoin singulatiivisen 'silmän' kanssa yksilöi 'silmä' esimerkiksi kehonosia, jolloin se ei kuitenkaan ole kieliopillisesti singulatiivi. Myöskään sanan perusmerkitysten määrittely ei ole aivan yksiselitteistä: voidaanko näköelimen ohella 'silmän' perusmerkitykseksi lukea vakiintunut merkitys verkon silmänä tai silmukkana, vai olisiko näitä pidettävä metaforina, jollaisista ne toki ovat ainakin kehittyneet? Määrittelyä perusmerkitykseen kuuluvaksi tukee se, että 'silmällä' on merkitys verkon silmänä useissa uralilaisissa kielissä.

Sanakirja-aineiston tarkastelu osoitti 'silmää' käytettävän varsin monenlaisten tarkoitteiden yhteydessä. Singulatiivina 'silmän' funktio on yksilöidä partikkeli jostakin homogeenisesta aineesta tai samanlaisten partikkelien joukosta. Saamelaiskielten 'silmä' ei viittaa vain ikonisesti silmän muotoisiin tarkoitteisiin, vaan esiintyy myös pitkulaisten objektien yhteydessä. Rajoituksena on kuitenkin koko: 'silmä' ei yksilöi suuria objekteja. Pienuudella ei sen sijaan ole rajaa, vaan 'silmä' voi viitata jopa jauho-, tuhka- tai multahiukkaseen. Objekti voi myös olla koostumukseltaan niin kiinteä kuin nestemäinenkin, kuten vaikka kahvinpapu tai veri.

'Silmä'-singulatiiveja esiintyy useissa eri saamelaiskielten sanakirjoissa, mistä voidaan päätellä ilmiön esiintyvän kautta saamen kielten. 'Silmä'-singulatiivien puuttuminen joidenkin saamelaiskielten sanakirjoista kertoo lähinnä sana-aineiston puutteellisuudesta. Singulatiivien lisäksi havaitsin 'silmän' yksilöivän erilaisia kehonosia sekä viittaavan tiettyihin reikiin tai aukkoihin, kuten neulan silmään. 'Silmällä' on myös muita metaforisia merkityksiä, jotka eivät liity sen käyttöön yksilöivänä aineksena.

Pohjoissaamen korpuksen avulla tutkin 'silmä'-singulatiivien esiintymistä eri tekstilajeissa ja myös singulatiivien käyttöön liittyviä mahdollisia rajoituksia. Singulatiivin käsitteen määrittelyn yhteydessä esittelin arabiassa esiintyvää singulatiivia, jota käytetään vain alle kymmenestä objektista puhuttaessa. Tällaista määrään liittyvää rajoitusta ei saamen singulatiivin yhteydessä korpusten perusteella esiinny, vaan 'silmä'-singulatiivi voi esiintyä niin yhden, muutaman kuin vaikka tuhannenkin partikkelin yhteydessä. Sen pääasiallinen

funktio on kuitenkin aina distributiivinen, se siis yksilöi partikkelin tai vaikka tuhat partikkelia.

'Silmän' ohella saamen kielissä ainesanojen partikkeleita yksilöi myös pohjoissaamassa asussa *goaikkanas* esiintyvä 'pisara'. Tarkastelin lyhyesti korpusaineiston avulla tämän ja 'silmän' käytön eroja. Pohdin, mikä erottaa nämä kaksi ilmausta toisistaan esimerkiksi vesipisaroista puhuttaessa, kun pisaraan voidaan viitata niin sanalla 'pisara' kuin 'silmäkin'. Tarkastelun perusteella vaikuttaa, että 'pisaran' yhteydessä fokuksessa olisi jonkinlainen liike, ja *goaikkanas* esiintyykin korpuksessa usein jonkinlaisen liikeverbin yhteydessä tai implisiittistä liikettä kuvaavissa ilmauksissa. 'Silmä' puolestaan nimenomaan yksilöi pisaroita, eikä ota kantaa liikkeeseen. Aineisto tässä oli kuitenkin hyvin suppea, joten 'pisaran' merkitystä olisi hyvä tutkia laajemmin varmemman tuloksen saamiseksi. Vertailu kuitenkin tuki 'silmän' merkitystä juuri yksilöivänä aineksena.

Unkarin 'silmä' esiintyy joidenkin samojen objektien yhteydessä kuin saamelaiskielten 'silmäkin'. Unkarissa 'silmä' toimii niin syntaktisena klassifikaattorina kuin morfeeminakin. 'Silmän' käyttö on kuitenkin saamelaiskielistä poiketen rajattu viittaamaan vain pieniin ja pyöreähköihin tarkoitteisiin eikä lainkaan esimerkiksi pitkulaisiin kuten saamessa. Morfeemina 'silmän' viittausala on entistä rajoitetumpi: se viittaa vain hyvin pieniin objekteihin, kuten jyviin. Klassifikaattorina se voi yksilöidä jopa luumun kokoisia objekteja. Unkariin on kehittynyt varsin rikas klassifikaattorijärjestelmä, jossa kukin klassifikaattori viittaa tietynlaisiin objekteihin, *fej* 'pää' esimerkiksi suurehkoihin ja pyöreisiin, *szál* 'lanka' pitkiin ja ohuisiin. Tähän suhteutettuna unkarin 'silmä' vaikuttaa enemmän unkarin klassifikaattorien yhteydessä kehittyneeltä, ei vanhalta uralilaiselta ilmiöltä. 'Silmän' ohella myös jotkin muut unkarin klassifikaattorit voivat esiintyä morfeemina sanan lopussa. Unkarin 'silmää' ei myöskään voi lukea singulatiiviksi yllä mainitun referenttien muotorajoituksen vuoksi eikä myöskään sen takia, että 'silmä' voi esiintyä myös elliptisesti vailla pääsanaa.

Uralilaisten kielten 'silmä'-singulatiivien tutkiminen muissa pohjoisissa uralilaisissa kielissä – hantissa, mansissa sekä samojedikielissä – olisi ilmiön laajuuden kannalta kiinnostavaa ja voisi kenties valottaa sitä, miksi 'silmä'-singulatiiveja esiintyy (unkaria lukuun ottamatta) vain pohjoisilla kielillä.

Saamen kielten osalta koltansaamen 'silmän' deminutiivimuodon yksilöivää käyttöä voisi tutkia laajemminkin. Voidaanko muodolla viitata myös muihin kuin marjan osasiin ja

esiintyykö tällaista muissakin saamelaiskielissä tai kenties muissa uralilaisissa yksilöivää 'silmää' käyttävissä kielissä? 'Silmä'-singulatiivien käyttöä saamelaiskielissä olisi hyödyllistä tutkia kyselytutkimuksen avulla, joskin erityisesti puhujamäärältään vähäisempien saamelaiskielten tapauksessa se olisi melko haastavaa. Kyselytutkimus voisi kuitenkin antaa vastauksia ilmiön mahdollisesta produktiivisuudesta. Myös unkarin 'silmän' käyttöä olisi syytä tarkastella laajemmin, sillä tässä tutkimuksessa sivuan unkaria melko lyhyesti. Unkarin ja muiden uralilaisten kielten 'silmän' tarkempi tutkiminen voisi toki myös osoittaa yksilöivän 'silmän' yhteisen alkuperän olevan siltäkin todennäköinen.

Tutkimukseni perusteella saamen yksilöivä 'silmä' viittaa niin laajaan referenttien joukkoon ja myös esiintyy kaikenlaisissa kielenkäyttödomeeneissa, että sen voi katsoa olevan kieliopillistunut. Muiden uralilaisten kielten osalta laajempi tutkimus aiheesta vielä puuttuu, mutta ainakin saamessa 'silmän' merkitys kieliopillisena elementtinä lienee melko kiistaton.

Lyhenteet

saaI = inarinsaame

saaKi = kildininsaame

saaKo = koltansaame

saaP = pohjoissaame

saaTu = turjansaame

Lähteet

Aineslähteet

Álgu = Saamelaiskielten etymologinen tietokanta. [Online-tietokanta.] Viitattu 25.5.2022.

Saatavissa: <https://kaino.kotus.fi/algu/>.

A magyar nyelv értelmező szótára. [Verkkosanakirja.] Viitattu 10.6.2022. Saatavissa:

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>.

Etimológiai szótár. [Verkkosanakirja.] Viitattu 10.6.2022. Saatavissa:

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/>.

Fokos-Fuchs, D. R. 1959: *Syrjänisches Wörterbuch II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Giellatekno = Romssa Universitehtta: Sámi Giellatekno. [Online-tietokanta.] Saatavissa:

<http://giellatekno.uit.no/>

Grundström, Harald 1950–1951: *Lulelappsk ordbok*. Carl Bloms Boktryckeri, Lund.

Itkonen, Erkki 1986: *Inarilappisches Wörterbuch*. 1, A – K. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Itkonen, Toivo Immanuel 1958: *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Leem, Knud 1768: *Lexicon Lapponicum bipartitum, Lapponico – Danico – Latinum & Danico – Latino – Lapponicum, cum Indice Latino. Pars Prima Lapponico – Danico – Latina*. Norge - Trondheim: Impensis Seminarium Lapponicum Fridericianum

Magyar Nemzeti Szövegtár. [Online-tietokanta.] Viitattu 10.6.2022. Saatavissa:

http://corpus.nytud.hu/mnsz/index_eng.html.

Nielsen, Konrad 1932: *Lappisk Ordbok. grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino = Lapp dictionary*. Bd. 1, A-F. Aschehoug.

Sammallahti, Pekka 1989: *Saamelais-suomalainen sanakirja*. Jorgaleaddji Oy. Ohcejohka.

——— 2021: *Sámi-suoma sátnegirji*. Davvi Girji.

SIKOR. [Online-tietokanta] Viitattu 15.5.2022. UiT Norjan arktisen yliopiston ja Norjan

Saamelaiskäräjien tekstikokoelma, Versio 01.12.2021, URL: <http://gtweb.uit.no/korp/>

Muut lähteet

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2003: Classifier. A Typology of Noun Categorization Devices. [Verkkojulkaisu] Viitattu 12.5.2022. *The Cambridge Handbook of Linguistic Typology*. Saatavissa: <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-handbook-of-linguistic-typology/typology-of-noun-categorization-devices/4A2E23BE43EC754DA819E27C3A7FDFA0>.
- Aikio, Ante 2009: *The Saami Loanwords in Finnish and Karelian*. [Väitöskirja.] Oulu, Oulun yliopisto.
- Anttila, Raimo 1989: *Historical and Comparative Linguistics*. Second revised edition. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia.
- Bekker et al. = Беккер, Э. Г. & Алиткина, Л. А. & Быконя, В. В. & Ильяшенко, И. А. 1995. *Морфология селькупского языка. Южные диалекты*. Под ред. Э. Г. Беккер. Часть 1, 2. Томск: Томский государственный педагогический институт
- Bergsland, Knut 1956: The Uralic “Half Eye” in the Light of Eskimo-Aleut. *Ural-Altische Jahrbücher* 28, 165–172.
- Blust – Trussel 2010: *Austronesian comparative dictionary, web edition*. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 21.5.2022. Täydennetty 21.6.2020. Saatavissa: <https://www.trussel2.com/acd/>.
- Csirmaz, Aniko – Dékány, Éva 2014: *Hungarian is a classifier language*. DOI: 10.1075/cilt.332.08csi.
- Dali, Myriam – Mathieu, Eric 2021: Singulative Systems. *The Oxford Handbook of Grammatical Number*. Oxford University Press USA – OSO, Oxford.
- Donner, Kai – Sirelius, Uno – Alatalo, Jarmo 2004: *Sölkupisches Wörterbuch*. Finnisch-Ugrische Gesellschaft, Helsinki.
- Däbritz, Chris Lasse 2021: Typology of number systems in languages of Western and Central Siberia. [Verkkojulkaisu.] Viitattu: 1.5.2022. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 66: 85–138. Saatavissa: <https://doi.org/10.33339/fuf.97288>.
- EVE = Suomen vanhimman sanaston etymologinen verkkosanakirja. [Online-tietokanta.] Viitattu 14.5.2022. Saatavissa: <https://blogs.helsinki.fi/etymologinenverkkosanakirja/>.
- Filchenko, Andrey – Potanina, Olga 2012: Khanty texts. In Filchenko, Andrey (ed), *Annotated folk and daily prose texts in the languages of the Ob-Yeniseic linguistic area*. Vol. 2, 24–71. Tomsk: Vajar.

- Haspelmath, Martin 2019: *A discussion with Edith Moravcsik about singulative markers and individualizers*. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 20.4.2022. Saatavissa: <https://dlc.hypotheses.org/1808>.
- Haspelmath, Martin – Karjus, Andres 2017: *Explaining asymmetries in number marking: Singulatives, pluratives and usage frequency*. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 21.4.2022. Saatavissa: <https://zenodo.org/record/833720#.Yo4H06hBw2x>.
- Heine, Berndt – Claudi, Ulrike – Hünemeyer, Friederike 1991: *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Häkkinen, Kaisa 1996: *Kielitieteen perusteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Idström, Anna 2015: *Inarinsaamen käsittemetaforat*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Itkonen, Erkki 1969: *Lappische Chrestomathie mit Grammaticalischem Abriss Wörterverzeichnis*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Itkonen, Esa 1988: Mitä on kieliopillistuminen? Pajunen (toim.); 11–41.
- Kangasniemi, Heikki 1997: *Sana, merkitys, maailma*. Finn Lectura, Helsinki.
- Leech, Geoffrey 1981: *Semantics. The Study of Meaning*. Penguin Books.
- Lehtiranta, Juhani 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lehtisalo, Toivo 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Mathieu, Eric 2012: Flavors of division. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 24.4.2022. *Linguistic Inquiry* (2012) 43 (4): 650–679. Saatavissa: <https://direct.mit.edu/ling/article/43/4/650/526/Flavors-of-Division>.
- Ojutkangas, Krista 1998: Itämerensuomalainen näkökulma kieliopillistumiseen. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 2.6.2022. *Sananjalka*, 40(1), 67–86. Saatavissa: <https://doi.org/10.30673/sja.86597>.
- 2001: *Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Pajunen, Anneli 2001: *Argumenttirakenne. Asiantilojen luokitus ja verbien käyttäytyminen suomen kielessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Plank, Frans 2003: The selective elaboration of nominal or pronominal inflection. In Plank, Frans (ed.), *Noun phrase structure in the languages of Europe (Empirical approaches to language typology, EURO-TYP 20-7)*, 253–287. De Gruyter Mouton, Berlin.
- Peirce, Charles Santiago Sanders 1982: *Writings of Charles S. Peirce. A chronological edition*. Vol. 1, 1857–1866. (Toim. Max H. Fisch & al.) Indiana University Press, Bloomington.

- Rantanen, T. – Tolvanen, H. – Roose, M. – Ylikoski, J. – Vesakoski, O. 2022: Best practices for spatial language data harmonization, sharing and map creation – a case study of Uralic. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 7.6.2022. *PlosOne*. Saatavissa: DOI: 10.1371/journal.pone.0269648.
- Storch, Anne 2014: *Grammar of Luwo: An anthropological approach*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Tieteen termipankki 2022. [Online-tietokanta] Saatavissa: <https://tieteentermipankki.fi>
- Vest, Jovvna-Ánte: 1992: *Čáhcegáddái nohká boazobálggis*. Davvi Girji. Kárášjohka.
- VISK = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen ja Irja Alho 2004: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 1.06.2022. Saatavissa: <http://scripta.kotus.fi/visk>
URN: ISBN:978-952-5446-35-7
- Ylikoski, Jussi 2021a: *Varračalmmit ja jieŋačalmmit: vuodđourálaš *čilmä ja dan maŋisboahhtit singulatiivan sáme- ja eará gielain*. Sámegiela ja sámi girjjálašvuoda dutkan- ja bagadansymposia 22.–23.9.2021 Guovdageainnus.
- 2021b: *Ice eyes, blood eyes: Remarks on the Uralic singulative marker *čilmä ‘eye’*. Språkets funktion 17, Åbo, 26–27 May 2021.
- 2022: čalbmi čalmmis ja suoldne čalmmit suoidnečalmmis. Sámegielaid singulatiivvat. *Nordlyd*. No. 46.1 – 2022. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 2.9.2022. Saatavissa: DOI: <https://doi.org/10.7557/12.461>